

नेपालको मैथिली साहित्य र त्यसको नेपाली साहित्यसँगको सम्बन्ध

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग
स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं
पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

तेजबहादुर थापा

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०६६

निर्देशकको सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग, एम्.ए. दोस्रो वर्षका छात्र तेजबहादुर थापाले नेपालको मैथिली साहित्य र त्यसको नेपाली साहित्यसँगको सम्बन्ध शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो। उहाँले निकै परिश्रमपूर्वक तयार पार्नुभएको यस शोधकार्यबाट म पूर्ण सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु।

शोधनिर्देशक

प्रा. डा. ब्रतराज आचार्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०६६

मिति: २०६७/०९/०६

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागका छात्र तेजबहादुर थापाले स्नातकोत्तर तहको नेपाली विषयको दसौं पत्रको प्रयोजनका निम्ति तयार पार्नुभएको नेपालको मैथिली साहित्य र त्यसको नेपाली साहित्यसँगको सम्बन्ध शीर्षको प्रस्तुत शोधपत्र सोही प्रयोजनका लागि स्वीकृति गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

क्र.सं.	नाम	हस्ताक्षर
१.	प्रा. राजेन्द्र सुवदी (विभागीय प्रमुख)	.....
२.	प्रा. डा. व्रतराज आचार्य (शोधनिर्देशक)	.....
३.	बाह्य परीक्षक	.....

मिति: २०६७/०१/०६

कृतज्ञता ज्ञापन

शोधकार्य आफैँमा एउटा जटिल कार्य हो । यसममा पनि फरक मातृभाषाको विषयमा शोधकार्य गर्नु भन्ने कठिन हुँदोरहेछ । मेरो मातृभाषा नेपाली हो । म नेपाली मातृभाषा प्रयोग हुने ठाउँ उदयपुर जिल्लाको चौदण्डीमा जन्मे, हुर्के, बढे तर जब मेरो क्याम्पसको पढाइ (२०५७) सुरु भयो त्यसपछि म मैथिली भाषाको प्रयोग हुने स्थान (राजविराज) मा पुगे । मेरो बसाइ राजविराजमा निकै लामो भयो त्यस क्रममा त्यो ठाउँसँग मेरो मित्रता प्रगाढरूपमा कायम भएर गयो । त्यो मित्रतालाई अझ चिर स्थायी राख्न मैले मैथिली साहित्य र त्यसको नेपाली साहित्यसँगको सम्बन्धका बारेमा यो शोधपत्र तयार पारेको छु ।

प्रथमतः, प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा शोधप्रस्ताव पारित गर्ने त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभागप्रति आभार प्रकट गर्दछु । मैले यो शोधपत्र तयार गर्दा निर्देशकको मात्र होइन, एउटा सहयोगी गुरु समेतको भूमिका निर्वाह गरिदिनुहुने श्रद्धेय गुरु प्रा. डा. ब्रतराज आचार्यप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । शोधकार्यको अवधिमा उचित सल्लाह र प्रेरणा दिनुहुने प्रा. राजेन्द्र सुवेदी, प्रा. डा. देवीप्रसाद गौतम तथा उप. प्रा. डा. जीवेन्द्रदेव गिरीप्रति पनि हार्दिक आभार प्रकट गर्न चाहन्छु ।

सदैव मेरो समुज्ज्वल भविष्यको कामना गर्नुहुने पिता रितुवर्ण थापा र आमा भद्रमाया थापाप्रति आजीवन ऋणी छु । त्यसैगरी भाइ वसन्त थापा, महेन्द्र, पुनम, अनिता, धीरुलाई पनि सम्झ्नेको छु । सामग्री सङ्कलनमा सहयोग पुर्याउनुहुने आदरणीय रामभरोस कापडि 'भ्रमर' र धीरेन्द्र प्रेमर्षिलाई पनि सम्झ्नेको छु । मित्रहरू सुशिल प्रधान, मनिराम, रविन, हरिजंग, श्यामलाई पनि सम्झ्नेको छु । त्यस्तै सफा र शुद्ध टिङ्कनका लागि सहयोग पुर्याउने कीर्तिपुर कम्प्युटर सर्भिसेजका उज्ज्वल महर्जनप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

अन्तमा शोधपत्र समुचित मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर समक्ष पेस गर्दछु ।

शोधार्थी

शैक्षिक सत्र: २०६३/०६५

क्रमाङ्क: १७४

मिति: २०६७/०१/०६

.....

तेजबहादुर थापा

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, २०६६ ।

विषय सूची

परिच्छेद एक

शोधप्रस्ताव

१.१	शोधशीर्षक	१
१.२	शोधप्रयोजन	१
१.३	विषयपरिचय	१
१.४	शोधसमस्या	२
१.५	शोधकार्यको उद्देश्य	३
१.६	पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.७	शोधको कार्यको औचित्य	६
१.८	सामग्री सङ्कलन	६
१.९	अध्यानको क्षेत्र र सीमा	६
१.१०	शोधविधि	६
१.११	शोधपत्रको रूपरेखा	६

परिच्छेद दुई

मैथिली भाषा र साहित्यको सामान्य परिचय

२.१	मैथिली भाषा	७
	२.१.१ नामकरण	८
	२.१.२ उद्भव र विकास	८
	२.१.३ भौगोलिक सीमाक्षेत्र	९
	२.१.४ लिपि	१०
	२.१.५ भाषिका	१०
	२.१.६ लेख्य परम्परा	११
२.२	मैथिली साहित्य	१२
	२.२.१ उद्भव र विकास	१२

२.२.२ मैथिली साहित्यका प्रमुख केन्द्रहरू	१३
२.२.३ मैथिली साहित्यका प्रमुख चरण	१६
२.३ निष्कर्ष	२०

परिच्छेद तीन

मैथिली पद्य साहित्यको विधागत सर्वेक्षण

३.१ पद्य विधा	२२
३.१.१ विकास प्रक्रिया	२३
३.१.२ पद्य विधाको काल विभाजन	२५
३.१.३ मैथिली पद्य विधाका कृतिहरू	३३
३.२ निष्कर्ष	३९

परिच्छेद चार

मैथिली गद्य साहित्यको विधागत सर्वेक्षण

४.१ उपन्यास	४०
४.१.१ मैथिली उपन्यास परम्परा र विकास	४१
४.१.२ नेपालका मैथिली उपन्यासहरू	४३
४.२ कथा विधाको सर्वेक्षण	४३
४.२.१ विकास प्रक्रिया	४३
४.२.२ नेपालका मैथिली कथाहरू	४७
४.३ नाटक विधाको सर्वेक्षण	४८
४.३.१ विकास प्रक्रिया	४८
४.३.२ नेपालका मैथिली नाटकहरू	५१
४.४ अन्य विधाहरू	५२
४.५ निष्कर्ष	५३

परिच्छेद पाँच

अनुवाद परम्परा

५.१ मैथिलीबाट नेपालीमा अनुवाद भएका कृतिहरू	५५
--	----

५.१.१	विद्यापति पदावली	५५
५.१.२	खट्टरकाकाको तरङ्ग	६०
५.१.३	भ्रमरका उत्कृष्ट नाटकहरू	६२
५.१.४	“भयो अब भयो” (लामो कविता)	६५
५.१.५	अनुवाद भएका फुटकर रचनाहरू	६५
५.२	नेपालीबाट मैथिलीमा अनुवाद भएका कृतिहरू	६७
५.२.१	उसैका लागि	६७
५.२.२	फेरि उसका लागि	६८
५.२.३	चाँदनी शाहका कविता	६८
५.२.४	स्वप्न कथा जारी छ	६९
५.२.५	मुनामदन	७०
५.२.६	मोदिआइन	७०
५.२.७	शिरिषको फूल	७०
५.२.८	भानुभक्तको रामायण	७१
५.२.९	‘सत्यकली संवाद’	७१
५.२.१०	नेपाली साहित्यको इतिहास	७१
५.३	मैथिली भाषाभाषी नेपाली साहित्यकार	७१
५.४	नेपाली भाषाभाषी मैथिली साहित्यकार	७४
५.५	निष्कर्ष	७५

परिच्छेद छ

उपसंहार

६.१	भावी अनुसन्धानका पक्षहरू	८०
-----	--------------------------	----

सन्दर्भग्रन्थ सूची

सङ्क्षेपीकरण

सङ्क्षिप्त रूप

उप. प्रा.

डा.

त्रि.वि.

नं.

प्रा.

पृ.

सम्पा.

पं.

ई.

ने.रा.प्र.प्र.

रा. अ.

क. सं.

अनु.

पूर्ण रूप

उप प्राध्यापक

डाक्टर

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नम्बर

प्राध्यापक

पृष्ठ

सम्पादक/सम्पादन

पण्डित

ईस्वी सम्वत्

नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान

राष्ट्रिय अभिलेखालय

कथा सङ्ग्रह/कविता सङ्ग्रह

अनुवाद

परिच्छेद एक

शोधप्रस्ताव

१.१ शोधशीर्षक

यस शोधकार्यको शीर्षक “नेपालको मैथिली साहित्य र त्यसको नेपाली साहित्यसँग सम्बन्ध” रहेको छ ।

१.२ शोधप्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर तहको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पारिएको छ ।

१.३ विषयपरिचय

नेपालको पूर्वी तराई (वाग्मती पूर्व) क्षेत्र मिथिला हो । मिथिलाको भाषामा रचित साहित्यलाई मैथिली भाषाको साहित्य अथवा मैथिली साहित्य भनिन्छ । यस क्षेत्रको भौगोलिक सीमा भित्र क्रियाशील रहेका साहित्यिक स्रष्टा र तिनका कृतिहरूको सर्वेक्षणका साथै मैथिली साहित्य र नेपाली साहित्यसँगको त्यसको सम्बन्धलाई पनि यस शोधकार्यमा स्पष्ट पारिएको छ । नेपाली पछि जनसंख्याको हिसाबले दोस्रो स्थानमा आउने मैथिली हो । मैथिली भाषा साहित्यको विकास आठौं शताब्दीको **मन्दास्का** शिलालेखमा भेटिएको कुराको उल्लेख डा. गंगाप्रसाद अकेलाले गरेका छन् । तर लिखित साहित्य भने चौधौं शताब्दीका पण्डित ज्योतिरीश्वर ठाकुरको **वर्णरन्नाकर** मानेपनि कसैले ७५० ई. तिरको **चर्यागीत**लाई पहिलो लिखित साहित्य मान्दछन् । ज्योतिरीश्वर पछि मैथिली साहित्यमा देखापरेका अर्का प्रकाण्ड विद्वान् विधापति हुन् । उनको विधापति पदावली हाल पनि त्यतिकै प्रसिद्ध छ जसको कारण उनी आजसम्म प्रिय मानिन्छन् । विधापति पछि मैथिली साहित्य मध्यकालमा आएर मल्लकालीन राजाको प्रिय बन्न पुग्यो । मल्लराजाहरूद्वारा रचित मैथिली नाटक र गीतहरू हालसम्म उपलब्ध छन् । आधुनिक कालमा आएर भने २०१२/१४ सालदेखि यस साहित्यको विकासमा पं सुन्दर भ्ना, पं जीवनाथ भ्ना लागेको देखिन्छ भने यस भाषा साहित्यको सर्वाङ्ग

विकास २०१६ सालमा जनकपुर कलेजमा मैथिली विषयको अध्यापन गर्न भारतको विहारबाट आएका डा. धीरेश्वर भा धीरेन्द्र को महत्त्वपूर्ण योगदान छ । उनको आगमन पश्चात नै मैथिली भाषा र साहित्यप्रति मिथिला भाषिलाई जागृत गराउन उनले ठूलो प्रयत्न गरे र नेपालको मैथिली साहित्यले एउटा नयाँ फड्को पनि मारेको देखिन्छ । उनैको संरक्षणमा विभिन्न साहित्यकारहरूले कलम चलाए । तिनमा क्रमशः बज्रकिशोर ठाकुर , रेवतीरमण लाल , डा. गंगाप्रसाद अकेला, भुषण भा , रामभद्र , डा. राजेन्द्र विमल , डा.चन्देश्वर शाह लगायत अग्रणी व्यक्तित्व छन् भने पछिका श्रृङ्खलामा डा. सुरेन्द्र लाभ , धर्मेन्द्र भा विहवल , धीरेन्द्र प्रेमर्षि लगायतले मैथिली साहित्यको विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । यसैगरी अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा ख्यातिप्राप्त मैथिली विद्वान्हरू डा. योगेन्द्रप्रसाद यादव र डा. रामअवतार यादव यस क्षेत्रका उल्लेखनीय व्यक्तित्व मानिन्छन् । यिनै प्रतिभाहरूका कारण नेपालको मैथिली साहित्यले भ्याङ्गिने र मौलाउने अवसर पायो । यसरी विकास भएको नेपालको मैथिली साहित्यमा अनुवाद गर्ने प्रचलन पनि सुरु गरियो जसमा नेपालीबाट मैथिलीमा र मैथिलीबाट नेपालीमा विभिन्न कृतिहरू अनुवाद गरिए । यस अनुवाद गर्ने क्रममा विशेष गरी कृष्णप्रसाद उपाध्याय, धीरेन्द्र प्रेमर्षी, धर्मेन्द्र विहवल, रामभरोस कापडी लगायतका व्यक्तित्व छन् । जसले नेपाली र मैथिली भाषिक पाठकबीचमा हार्दिकताको पुल स्थापित गरे । यति हुँदाहुँदै पनि नेपालको मैथिली साहित्य र त्यसको नेपाली साहित्यसँगका सम्बन्धको बारेमा अध्ययन हुन नसकेकाले यस शोधपत्रमा नेपालको मैथिली साहित्य र त्यसको नेपाली साहित्यसँगको सम्बन्धका बारेमा अध्ययन गरिएको छ ।

१.४ शोधसमस्या

नेपाली मैथिली साहित्यका बारेमा मैथिली केन्द्रीय विभागबाट विभिन्न शोध भएको देखिन्छ तर नेपाली मैथिली साहित्यकै विधागत सर्वेक्षण र त्यसको नेपाली साहित्यसँगको सम्बन्धका बारेमा अध्ययन विश्लेषण हुन सकेको छैन । यस शोधपत्रमा नेपालको मैथिली साहित्यको विधागत सर्वेक्षण र त्यसको नेपाली साहित्यसँगको सम्बन्धका बारेमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यस शोधकार्यका निम्न समस्याहरू रहेका छन् :

- क) मैथिली भाषा र साहित्यको परिचय के कस्तो रहेको छ ?
- ख) नेपाली मैथिली साहित्यका प्रत्येक विधाका के कति कृति प्रकाशित छन् ?
- ग) नेपालीबाट मैथिली र मैथिलीबाट नेपालीमा के कति कृति अनुवाद भएका छन् ?

१.५ शोधकार्यको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्यको उद्देश्य नेपालको मैथिली साहित्यका विधाहरूको बारेमा अध्ययन र मैथिली साहित्यको नेपाली साहित्यसँगको सम्बन्धको बारेमा अध्ययन गर्नु रहेको छ । त्यसैले यस शोधकार्यले नेपाली मैथिली साहित्य र त्यसको नेपाली साहित्यसँग भएको सम्बन्धलाई प्रकाश पारेको छ । यस शोधपत्रका निम्नलिखित उद्देश्य रहेका छन् :

- क) मैथिली भाषा र साहित्यको परिचय दिएर तिनलाई प्रकाश पार्नु,
- ख) नेपाली मैथिली साहित्यका प्रत्येक विधाका कृतिका बारेमा प्रकाश पार्नु,
- ग) नेपालीबाट मैथिली र मैथिलीबाट नेपालीमा प्रकाशित भएका कृति बारेमा विश्लेषण गर्नु,

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली मैथिली साहित्यका कृतिहरूको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन र त्यसको नेपाली साहित्यसँगको सम्बन्धका बारेमा अध्ययन भएको पाइँदैन तर केही पुस्तक र पत्रपत्रिकामा भने नेपाली मैथिली साहित्यका बारेमा चर्चा भएको पाइन्छ । तिनै पुस्तक पत्रपत्रिकामा प्रकाशित नेपाली मैथिली साहित्यका बारेमा उल्लेख गरिएका सूचनालाई पूर्वकार्यको समीक्षाको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अतुलेश्वर भाले “समकालीन नेपाली मैथिली साहित्य” (शोधपत्र, २०६२) मा समकालीन नेपाली मैथिली साहित्यको बारेमा सामान्य वर्गीकरण गरेपनि सम्पूर्ण साहित्यको सर्वेक्षण गरेको देखिँदैन ।^१

चन्द्रेश्वर शाहले ‘मैथिली नाटकको रचना शिल्प विधान : एक अध्ययन’ (पिएचडी शोधपत्र, २०५५) मा मैथिली साहित्यको नाट्य जगतको प्राचीनकालदेखि हालसम्मका नाटकहरूका बारेमा चर्चा गर्दै तिनलाई धारागत रूपमा वर्गीकरण गरेर व्याख्या विश्लेषण गरे पनि मैथिली साहित्यको सम्पूर्ण विधाको सर्वेक्षण गरेको देखिँदैन ।^२

^१ अतुलेश्वर भाले, समकालीन नेपाली मैथिली साहित्य, त्रि.वि. अप्रकाशित शोधपत्र, २०६२

^२ चन्द्रेश्वर शाह, मैथिली नाटकको रचना शिल्पविधान: एक अध्ययन, त्रि. वि., पि.एच्. डी. शोधपत्र, २०५५

धीरेन्द्र प्रेमर्षिद्वारा लिखित **मैथिली साहित्यका विविध आयाम र विकास प्रक्रिया** (सयपत्री बैशाख-श्रावण २०५२) भन्ने लेखमा मैथिली भाषामा लेखिएका कथा, कविता, उपन्यास लगायतका आदि विधालाई समेटेर सोअबधि सम्मका कृतिहरूको मूल्याङ्कन गरेका छन् तर सबै विधाका कृतिका बारेमा विस्तृत खोज गरेको देखिँदैन।^३

धर्मेन्द्र विहवलले **मैथिली नवकविता नव आधुनिककाल एक भूमिका** (बैशाख असार, २०५४) मा आधुनिक कालका कवि र तिनका कविताका बारेमा चर्चा गरेका छन् तर सम्पूर्ण नेपालका मैथिली साहित्यका विधाहरूको बारेमा अध्ययन गर्न सकेका छैनन्।^४

रामभरोस कापडी भ्रमरद्वारा लिखित **नेपाली मैथिली साहित्यक पत्रपत्रिकाको पहिलो प्रयास नवजागरण** (बैशाख-असार, २०५४) भन्ने लेखमा मैथिली साहित्यका पत्रिकाको जानकारी र तिनमा प्रकाशित लेखका बारेमा चर्चा गरेका छन्।^५

धीरेन्द्र प्रेमर्षिद्वारा लिखित **‘मैथिली साहित्यको कथा यात्रा’** (सयपत्री, २९ २०५४) भन्ने लेखमा नेपाली भूमिमा बसेर लेखिएका कथाको सामान्य चर्चा गरेका छन्। नेपाली भूमिमा बसेर सिर्जना गरेका कथाहरूका बारेमा चर्चा परिचर्चा गरेका छन् तर समष्टी रूपमा सबै विधाको चर्चा गर्न सकेको देखिँदैन।^६

मैथिली गद्यसंग्रह (२०५६) नामक कितावमा डा. राजेन्द्र विमलले **नेपालीका मैथिली कथा साहित्य** भन्ने लेखमा नेपालमा लेखिएका कथा र उपन्यासको समीक्षात्मक व्याख्या गरेका छन् तर सम्पूर्ण विधाको चर्चा गर्न उनले सकेका छैनन्।^७

बुद्धिराम ठाकुर **मैथिली एकाङ्कीक विश्लेषणात्मक अध्ययन** (शोधपत्र, २०५६)मा मैथिली एकाङ्कीहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन गरेका छन् तर सम्पूर्ण विधाको अध्ययन गरेको देखिँदैन।^८

^३ धीरेन्द्र प्रेमर्षि, “मैथिली साहित्यका विविध आयाम र विकास प्रक्रिया”, सयपत्री, काठमाडौं: ने.प्र.प्र. (वर्ष १ अङ्क १, २०५२)

^४ धर्मेन्द्र विहवल, “मैथिली नव कविता नवआधुनिककाल एक भूमिका”, सयपत्री, काठमाडौं, ने.प्र.प्र. (वर्ष १ अङ्क १, २०५४)

^५ रामभरोस कापडी भ्रमर, “नेपाली मैथिली साहित्यक पत्रपत्रिकाको पहिलो प्रयास: नवजागरण”, सयपत्री, काठमाडौं, ने.प्र.प्र. (वर्ष १, अङ्क १, २०५४)

^६ धीरेन्द्र प्रेमर्षि, “मैथिली साहित्यको कथा यात्रा”, समकालीन, काठमाडौं: ने.प्र.प्र. (वर्ष ... अङ्क २९, २०५४)

^७ डा. राजेन्द्र विमल, “नेपालीय मैथिली कथा साहित्य”, मैथिली गद्यसङ्ग्रह, काठमाडौं, ने.प्र.प्र., २०५६

^८ बुद्धिराम ठाकुर, **मैथिली एकाङ्कीक विश्लेषणात्मक अध्ययन**, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि.वि., २०५७

रेवतीरमण लालद्वारा लिखित **मैथिली गल्पमे सामाजिक समस्याक अध्ययन** (शोधपत्र, २०४२) मा उनले मैथिली सामाजिक कथाहरूको अध्ययन गर्ने सम्बन्धमा मैथिली कथाहरूको अध्ययन गरेका छन् तर कथाबाहेक विधाको अध्ययन गरेको पाइँदैन।^९

रामभरोस कापडि भ्रमरले समकालीन सहित्य (२०४८) मा **मैथिली साहित्यको सङ्क्षिप्त विवेचना** भन्ने लेखमा भ्रमरले मैथिली साहित्यका विविध विधाहरूका बारेमा चर्चा गरेका छन् तर विस्तृत खोज र चर्चा गर्न सकेको देखिँदैन।^{१०}

रामभरोस कापडी भ्रमर र धिरेन्द्र प्रेमर्षिले सम्पादन गरेको मैथिली कविता सङ्ग्रहमा मैथिली कविता विधाको कालविभाजन गरेका छन्। कालविभाजनसँगै प्रत्येक कालका महत्त्वपूर्ण कविता कृतिलाई पनि कालक्रमिक रूपमा राखेका छन् तर यसले मैथिली साहित्यका सम्पूर्ण विधालाई समेट्न सकेको छैन।^{११}

राष्ट्रिय साहित्य सङ्गोष्ठी (२०६४) मा डा. गङ्गाप्रसाद अकेलाले **मैथिली भाषाको वर्तमान साहित्यिक अवस्था र समस्या** भन्ने कार्यपत्रमा मैथिली साहित्यको अहिलेसम्मको अवस्था र तिनका समस्याका बारेमा चर्चा गरेका छन् तर मैथिली साहित्यको सम्पूर्ण विधाको अवस्थाका बारेमा कार्यपत्र प्रस्तुत भएको देखिँदैन।^{१२}

विद्यापतिद्वारा लिखित कृष्णप्रसाद उपाध्यायबाट अनुवाद भएको **'विद्यापति पदावलि'** (२०२९) मा विद्यापतिलाई अलौकिक प्रतिभा भएका मैथिलीका महाकवि भनेर चिनाइएको छ तर अनुवाद परम्पराका बारेमा विस्तृत चर्चा परिचर्चा भएको देखिँदैन।^{१३}

यसरी नेपालको मैथिली भाषा, साहित्यका विविध विधा, अनुवादित कृतिका परिचय सङ्क्षिप्त रूपमा पाइएको छ तर नेपालको मैथिली भाषा साहित्य र त्यसको नेपाली साहित्यसँग सम्बन्धको बारेमा अध्ययन हुन सकेको देखिँदैन।

^९ रेवतीरमणलाल, **मैथिली गल्पमे सामाजिक समस्याक अध्ययन** (अप्रकाशित शोधपत्र त्रि.वि., २०४२)

^{१०} रामभरोस कापडि भ्रमर, "मैथिली साहित्यको सङ्क्षिप्त विवेचना", समकालीन साहित्य, काठमाडौं, ने.प्र.प्र (वर्ष १, अङ्क ४, २०४८)

^{११} रामभरोस कापडि भ्रमर र अन्य, "मैथिली पद्य सङ्ग्रह", काठमाडौं, ने.प्र.प्र, २०५६

^{१२} गंगाप्रसाद अकेला, "मैथिली भाषाको वर्तमान साहित्यिक अवस्था र समस्या", काठमाडौं, ने.प्र.प्र, (कार्यपत्र, २०६४)

^{१३} विद्यापति, विद्यापति पदावली, अनुवाद कृष्णप्रसाद उपाध्याय (काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र., २०२९)

१.७ शोधको कार्यको औचित्य

मैथिली भाषा साहित्य नेपालमै दोस्रो स्थानको हुँदाहुँदै पनि यसको सर्वाङ्गीण विकासमा सरोकारवालाको ध्यान गएको देखिदैन । यसले आफ्नै पौरखमा कति प्रगति गयो सो को खोजिनीति गर्नु यसको औचित्य तथा महत्त्व हो भने मैथिली साहित्यको सर्वेक्षण तथा त्यसको सम्बन्ध नेपाली साहित्यसँग कस्तो छ भनी चासो राख्ने भावि व्यक्ति तथा संघसंस्थालाई यसले पुलको काम गरिदिनेछ, भन्ने यसको औचित्य हो ।

१.८ सामग्री संकलन

यस शोधकार्यको निर्माण गर्दा सामग्री सङ्कलनको रूपमा प्राथमिक र द्वितीयक दुवै स्रोतको प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतमा मैथिली साहित्यका विद्वानबाट सहयोग लिइएको छ, भने द्वितीयक स्रोतको रूपमा विभिन्न पत्रपत्रिका तथा पुस्तकालयको सहयोग लिइएको छ ।

१.९ अध्यानको क्षेत्र र सीमा

यस शोधकार्यको अध्ययन गरिने क्षेत्र र सीमा यस शोधकार्यको शीर्षक बमोजिम भएको छ । नेपाली मैथिली साहित्यको सर्वेक्षण र नेपाली साहित्यसँगको सम्बन्धका बारेमा अध्ययन विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिनु यसको क्षेत्र हो भने नेपालभन्दा बाहिरका मैथिली साहित्यलाई नसमेटिनु यसको सीमा हो ।

१.१० शोधविधि

नेपाली मैथिली साहित्यको विधागत सर्वेक्षण गर्न र ती विधाहरूको कालक्रमिक टिपोट र आवश्यक रूपमा व्याख्या गर्न क्षेत्रीय र पुस्तकालय विधिलाई अपनाइएको छ । यस क्रममा प्राप्त तथ्याङ्कलाई सङ्कलन वर्गीकरण तथा मूल्याङ्कन गर्न छलफल र विश्लेषणात्मक विधिको पनि उपयोग गरिएको छ ।

१.११ शोधपत्रको रूपरेखा

परिच्छेद एक	शोधको परिचय
परिच्छेद दुई	मिथिला क्षेत्र, भाषा र साहित्यको पृष्ठभूमि
परिच्छेद तीन	नेपाली मैथिली साहित्यका पद्य विधाको सर्वेक्षण
परिच्छेद चार	नेपाली मैथिली साहित्यको गद्य विधाको सर्वेक्षण
परिच्छेद पाँच	अनुवाद परम्परा
परिच्छेद छ	उपसंहार

परिच्छेद २

मैथिली भाषा र साहित्यको सामान्य परिचय

२.१ मैथिली भाषा

मैथिली दक्षिण एसियाको दुई सन्निकट राष्ट्र (नेपाल र भारत) मा प्रचलित एउटा स्वतन्त्र, सभ्रान्त भाषा हो । यो नेपालको पूर्वी तराई र विहार प्रान्त (भारत) को उत्तर क्षेत्रमा करीब तीन करोड जनसंख्याले मातृभाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको एउटा तथ्याङ्कले देखाएको छ ।^{१४} नेपालमा यस भाषिको संख्या कुल जनसंख्याको १२ प्रतिशत रहेको छ, ^{१५} यो भाषाको लागि तिरहुतिया, देहाती आदि पर्यायवाची नामको प्रयोग भएको पनि पाईन्छ, ^{१६} यो भाषाको नामाकरणबाटै थाहा हुन्छ, मैथिली यथार्थमा मिथिलाकै भाषा हो । मिथिला जनकद्वारा शासित प्रागैतिहासिक राज्य रामकी पत्नी सीताको जन्मभूमि हो । प्राचीनकालमा मिथिला एउटा प्रसिद्ध बौद्धिक केन्द्रको रूपमा स्थापित थियो । यो केन्द्रमा भारत वर्षका सम्पूर्ण भागबाट विद्वानहरू त्यस अवधिमा उपलब्ध तर्कशास्त्र तथा दर्शनशास्त्रको क्षेत्रमा प्रशिक्षण प्राप्त गर्न आइरहन्थे ।^{१७} यो केन्द्रद्वारा मानवीय चिन्तनको इतिहासमा केही उच्चतम बौद्धिक अन्तर्क्रियाको आतिथ्य प्रदान गरिएको तथ्यको उल्लेख पाइन्छ ।^{१८}

आधुनिक मिथिलाभाषा राजनीतिक रूपले पृथक दुई स्वतन्त्र राष्ट्र (भारत र नेपाल) मा विभाजित देखिए तापनि दुबै राष्ट्रका मैथिली भाषाभाषी समुदायका बीचमा भौगोलिक समकक्षता र नियमित सम्पर्कका कारण एउटा अविभाज्य सांस्कृतिक अस्तित्वका रूपमा अहिलेसम्म विद्यमान देखिन्छ ।^{१९}

---

^{१४} योगेन्द्रप्रसाद यादव, "मैथिली भाषा: पृष्ठभूमि र विशेषता", सयपत्री (वर्ष १ अङ्क मैथिली विशेषाङ्क, २०५५) पृ. १

^{१५} ऐजन

^{१६} दुर्गानाथ भा, **मैथिली साहित्यको इतिहास**, (भारती पुस्तक प्रकाशन, दरभङ्गा, १९९१ ई.) पृ. ३

^{१७} योगेन्द्रप्रसाद यादव, पूर्ववत्, पृ. १

^{१८} ऐजन

^{१९} ऐजन

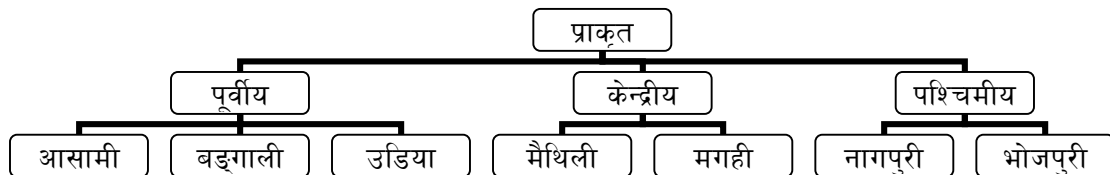
२.१.१ नामाकरण

मैथिली शब्दको सर्वप्रथम प्रयोग गर्ने कोलब्रुक (१८०१, इ) हुन् भने यस नामलाई प्रसिद्ध गराउने काम मैथिली साहित्यका उन्नायक ग्रियर्सन हुन् ।^{२०} यसभन्दा पूर्व Alpha betum Brammhanicum (1781) मा तिरहुतिया शब्दको प्रयोग भएको थियो जसलाई रोमनको Tourutiana लेखिएको थियो ।^{२१} यो तिरहुतिया शब्दको प्रयोग भ्रामक हो तर यसको अर्थ मिथिलाक्षर हो ।^{२२}

मिथिला भाषा 'मिथिला अपभ्रंश भाषा'को सङ्क्षिप्त रूप थियो । यो सङ्क्षिप्त उच्चारण सजिलोका लागि अपभ्रंश शब्दको लोप गराएर 'मिथिला शब्दको निर्माण भएको हो ।^{२३} कवि कोकिल विद्यापतिले आफ्नो 'पदावली' रचना त्यही मिथिलापभ्रंश भाषामा गरेका थिए ।^{२४}

२.१.२ उद्भव र विकास

मैथिली एक पृथक इण्डो-आर्यन भाषा हो । यो भाषा हिन्दीभन्दा भिन्न भोजपुरी र मगही सँगसँगै मैथिली पनि एक उपसमूहमा पर्दछ ।^{२५} मैथिलीका उत्पत्तिका विषयमा भाषा वैज्ञानिकहरूका मत अनुसार भारतीय आर्यभाषाको मागधी प्राकृतबाट यसको उत्पत्ति भएको हो । मैथिली मागधीको प्रत्यक्ष सन्तती भएको उल्लेख डा. सुनितीकुमार चटर्जिले गरेका छन् । उनको विभाजन यस प्रकार रहेको छ :

डा. सुनितीकुमार चटर्जिले फेरि माथि उल्लेखित वर्गीकरणलाई पछि संशोधित गर्दै आधुनिक आर्यभाषाको वर्गीकरण गरेका छन्:-

^{२०} दुर्गानाथ पूर्ववत्, पृ. १७

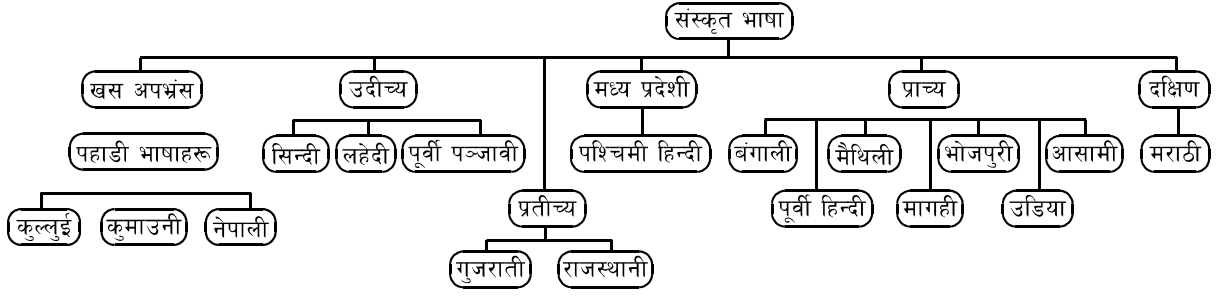
^{२१} ऐजन

^{२२} ऐजन

^{२३} बालगोविन्द भ्वा, मैथिली साहित्यको इतिहास, मिथिलाञ्च प्रकाशन, दरभङ्गा, १९८८ ई., पृ. ११

^{२४} ऐजन

^{२५} YP Yadav "Linguistic diversity in Nepal", Contest and issues, Nepal Mete Symposim, KTM 2007, p.5

(स्रोत: बालगोविन्द, पृष्ठ ६)^{२६}

२.१.३ भौगोलिक सीमाक्षेत्र

मिथिलाको भौगोलिक सीमा वृहद् विष्णुपुराण (५ औं सदी) को मिथिला महात्म्य खण्डमा यस प्रकार वर्णित छ :-

कौशिकीत् समारम्य गण्डकी मीघगम्धर्वे ।

योजनानि चतुर्विंशदयामः परिकर्तित ॥

गङ्गा प्रवाहमारम्य यावत् हैमवत वनम् ।

विस्तारः षोडस प्रोक्तो देशम्य कुलनन्दन ॥^{२७}

मिथिला भाषा रामायणका प्रणेता कविश्वर चन्दा भाले मिथिलाको सीमा यसरी प्रस्तुत गरेका छन्:-

गङ्गा वहथि जनिक दक्षिण दिश पूर्व कौशिकी धारा

पश्चिम वहथि गण्डकी उत्तर हिमवत् वन विस्तारा

कमला, त्रियुगा, गमृता, घेमुरा, वाग्मती कृत सारा

मध्य वहीथ लक्ष्मणा प्रभृति से मिथिला विद्यागारा ।^{२८}

माथि उल्लेख भएका परम्परागत सीमालाई नेपालका परिप्रेक्ष्यमा संशोधन गरिएको छ :-

पुरवमे मेची सँ लह पश्चिममे गण्डकी नदी परि

उत्तरक गैरमैथिली भाषि क्षेत्रसँ दक्षिणमे भारतक सीमाधरि ॥^{२९}

^{२६} बालगोविन्द भ्वा, पूर्ववत्, पृ. ६

^{२७} गंगाप्रसाद अकेला, "मिथिलाञ्चलको लोकजीवन र संस्कार गीत", काठमाडौं: ने.प्र.प्र. (कार्यपत्र, २०६२) पृ. २

^{२८} दुर्गानाथ, पूर्ववत्, पृ. १८

अभ्र यसलाई स्पष्ट पार्नुपर्दा नेपालको सप्तरी, सिराहा, धनुषा, महोत्तरी, सर्लाहीमा: पहिलो स्थानमा मोरङ्ग, सुनसरी दोस्रो स्थान र बारा, पर्सा, रौतहट लगायत केही जिल्लामा पनि मैथिली भाषाको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

२.१.४ लिपि

मैथिली भाषाको आफ्नै लिपि छ, यसलाई मिथिलाक्षर भनिन्छ, वा तिरहुतिया भनिन्छ ।^{३०} यस लिपिको प्रारम्भिक रूप गुप्त तथा पाल वंशका राजाहरूको अभिलेखमा पाइन्छ । मैथिली लिपिको उद्भव र विकास बङ्गालीलिपि हुँदै ब्राह्मी लिपि (अशोकको अभिलेखमा आधारित) बाट भएको छ ।^{३१} यस लिपिको प्रयोग मैथिलीको पूर्वलिखित साहित्यमा पर्दछ । वर्तमान समयमा मिथिलाक्षर लिपिको प्रयोग अति सीमित रूपमा भएको पाइन्छ । यसको स्थान हिन्दी, नेपाली भाषाका लिपि भै देवनागरीकलाई ग्रहण गरेको छ । मिथिला लिपिको प्रयोग हाल शुन्य प्रायः भइसकेको छ । यस लिपिका प्रयोग भारत र नेपालमा औंलामा गन्न सकिने व्यक्तिले भन्दा अन्यले प्रयोग र अर्थ बुझ्दैनन् ।^{३२}

२.१.५ भाषिका

प्रत्येक भाषाका भाषिका हुन्छन्, त्यसैगरी मैथिली भाषाका पनि विविध भाषिका छन् । यस सन्दर्भमा विद्वानहरू बीचमा मतभेद देखिँदैन । ग्रियर्सनका अनुसार :

- क) आदर्श मैथिली
- ख) दक्षिणी मैथिली
- ग) पूर्वी मैथिली
- घ) छिका-छिका मैथिली
- ङ) पश्चिमी मैथिली
- च) जोहली मैथिली
- छ) केन्द्रीय जनसाधारणको मैथिली ।^{३३}

---

^{२९} गंगाप्रसाद अकेला, "मैथिली भाषाको वर्तमान साहित्यिक अवस्था र समस्या", काठमाडौं: ने.प्र.प्र. (कार्यपत्र, २०६४), पृ. १३३

^{३०} धीरेन्द्र, पूर्ववत् पृ. १३३

^{३१} योगेन्द्र यादव, पूर्ववत्, पृ. २

^{३२} धीरेन्द्र, प्रेमर्षि, पूर्ववत्, पृ. ११४

^{३३} George Grierson, "An introduction to Maithili Language of North Bihar part", Grammar Calcutta Asiatic Society of Bayal, 181 AD.

ग्रियर्सनको यो वर्गीकरणमा विरोध गर्दै पं. गोविन्द भाले मैथिली भाषिकालाई तीन भेदमा राखेका छन्।³⁴ तिनमा क्षेत्रस्तरीय भेद, सामाजिक स्तरको भेद र जातिय भेद मानेका छन्।³⁵

तिनमा क्षेत्रीय भेद पाँच छन् :-

क) पूर्वी :- पूर्णिया, भागलपुर, पूर्वी सन्थाल बोली

ख) दक्षिण :- फुगेरेक

ग) पश्चिम :- मुजफ्फरपुर, पुर्वचवरायन

घ) उत्तरी :- नेपालको तराईको समस्त बोली

ङ) केन्द्रीय :- मध्य मिथिलाको बोली

सामाजिक रूपमा :- शिक्षित वर्ग र निम्न वर्ग

जातिय रूपमा :- माथिल्लो र तल्लो वर्ग।³⁶

२.१.६ लेख्य परम्परा

मैथिली भाषाको लेखनका वारेमा त्यति स्पष्ट धारणा पाइदैन तैपनि नेपाली भाषा भै मैथिली पनि संस्कृत भाषाको विकसित रूप भएकाले प्रत्यक्ष प्रभाव संस्कृतको छ। मैथिली भाषाको विकास पनि नेपाली भाषा भै संस्कृत - प्राकृत - अपभ्रंशका रूपमा भएको पाइन्छ। मिथिला भाषा 'मिथिलापभ्रंश भाषा' को सङ्क्षिप्त रूप हो।³⁷ वेद र ब्राह्मण ग्रन्थमा भएका कतिपय शब्द एकै चोटी मैथिलीमा मात्र भएको मानिन्छ।³⁸ आठौं शताब्दीमा फेलापरेको मन्दास्को शिलालेख मैथिलीमा भएको कुराको उल्लेख पाइन्छ।³⁹

मिथिला राजा हरिसिंह देव (१३२४ ई.) का सभापण्डित ज्योतिरीश्वर ठाकुरले मैथिली भाषाको पहिलो कृति 'वर्णरत्नाकर' लेखेको मानिन्छ।⁴⁰ त्यसपछि, विद्यापति, वंशमणि लगायतले यस भाषामा कलम चलाएको देखिन्छ। हाल त यो भाषा अति विकसित भइसकेको छ।

³⁴ दिनेशकुमार भ्वा, मैथिली साहित्यको आलोचनात्मक इतिहास, दरभङ्गा, १९८९ ई., पृ. १७

³⁵ ऐजन

³⁶ ऐजन

³⁷ बालगोविन्द भ्वा, पूर्ववत्, पृ. ९

³⁸ बालगोविन्द भ्वा, पूर्ववत्, पृ. ९

³⁹ दुर्गानाथ भ्वा, पूर्ववत्, पृ. १८

⁴⁰ बालगोविन्द, पूर्ववत्, पृ. १०

२.२ मैथिली साहित्य

मिथिलाको भाषामा रचित साहित्यलाई मैथिली साहित्य भनिन्छ।^{४१} नेपाल र भारत दुबै राष्ट्रमा मैथिली साहित्यको लिखित परम्परा अत्याधिक समृद्ध रहेको छ। डा. हरिमोहन मिश्रका अनुसार वेद र ब्राह्मण ग्रन्थादिमा धेरै यस्ता शब्द छन् जसको व्यवहार वेद पश्चात मैथिलीमा मात्र भेटिन्छ। मैथिली साहित्यको विकास नेपालमा भन्दा भारतमा ज्यादा सुदृढ रहेको पाइन्छ।^{४२} हाल नेपाल र भारत दुबै राष्ट्रमा शिक्षाको क्षेत्रमा विद्यालयदेखि विश्वविद्यालयसम्म मैथिली भाषामा साहित्यको पठनपाठन हुन थालेको छ।

२.२.१ उद्भव र विकास

वैदिक युगदेखि नै अलिखित रूपमा गृहीत र सङ्ग्रहित हुँदै आएको लोक साहित्य नै मूलतः लिखित साहित्यको जननी वा पूर्वरूप हो।^{४३} मैथिली साहित्यको उद्भव र विकास लोक साहित्यकै रूपमा भएको हो।^{४४} डा. दुर्गानाथ भाले लोक साहित्यको विशिष्टतालाई यस शब्दमा व्यक्त गरेका छन् - “वास्तवमा लोकसाहित्यको निर्माण मनोरञ्जनका लागि र जनजीवनको उपकारी विषयका रूपमा भयो। जन्म-मृत्यू, जय-पराजय, रागविराग, रीतिरिवाज आदिको अभिव्यक्ति नै लोक साहित्य हो।”^{४५} मैथिली भाषाको सर्वप्राचीन शिलालेख आठौं शताब्दीको ‘मन्दास्को’ हो जुन मैथिलीमा छ।^{४६} मैथिली साहित्यको पहिलो कृति ज्योतिरीश्वर ठाकुरको ‘वर्णरत्नाकर’ हो। यो कृति चौधौं शताब्दीको मानिन्छ। ‘वर्णरत्नाकरण’ सम्पूर्ण मैथिली भाषी साहित्यको प्रथम कृति मानिन्छ। ज्योतिरीश्वर पछि ‘विद्यापति’ले यस साहित्यको विकासमा सर्वाधिक योगदान दिए। उनका ‘विद्यापति पदावली’ जस्ता कृति नेपाली, बङ्गाली, हिन्दी, मराठी लगायतका भाषामा अनुवाद भएका छन्। विद्यापति पछि मैथिली साहित्यले काठमाडौं उपत्यकामा फस्टाउने मौका पायो।

---

^{४१} गंगाप्रसाद अकेला, पूर्ववत्

^{४२} बालगोविन्द, पूर्ववत्, पृ. २४

^{४३} शम्भुप्रसाद कोइराला, लोकसाहित्य सिद्धान्त र विश्लेषण, विराटनगर: धरणीधर पुरस्कार प्रतिष्ठान, २०१६, पृ. २

^{४४} दुर्गानाथ भाले, पूर्ववत्, पृ. ३८

^{४५} बालगोविन्द भाले, पूर्ववत्, पृ. १०

^{४६} ऐजन्, पृ. ११

२.२.२ मैथिली साहित्यका प्रमुख केन्द्रहरू

काठमाडौं (परिचय)

१४ औं शताब्दीमा तिरहुता राज्यबाट भागी आएका हरिसिंह देवले नेपालमा आश्रय पाएपछि उनीसँगै नेपाल आएका मिथिलाका विद्वानहरूले नेपाल खाल्डोमा मैथिली भाषा र साहित्यको विकासमा उल्लेख्य काम गरे । वस्तुतः विद्यापति पश्चात मैथिली काव्यरचनाको मुख्याधार मिथिला क्षेत्रमा मात्र सीमित नरहेर तत्कालीन मल्लराजाहरूका कार्यकाल र तिनको संरक्षणमा उपत्यका भादगाँव (भक्तपुर), वनिकपुर (बनेपा), ललितपुर (पाटन) तथा किर्तिपुरमा प्रभावित भएको पाइन्छ।^{४७} मैथिलीका श्रेष्ठ विद्वानहरू मल्ल राजाहरूका दरवारमा आएर काव्य साधना गर्दथे । त्यसै क्रममा मैथिली भाषाले मल्लकालीन राज्यमा सम्माननीय पद प्राप्त गरेको थियो।^{४८} यक्ष मल्लका सन्तानले उपत्यकालाई तीन चिरामा विभाजित गरेपछि एक अर्कामा प्रतिस्पर्धा भयो फलस्वरूप अन्यका साथै साहित्यले पनि फस्टाउने अवसर पायो र प्रतिस्पर्धात्मक रूपमा मैथिली साहित्यका साहित्यिक कृति (नाटक, कविता, गीत) बढी लेखिने अवसर प्राप्त भयो।^{४९} यस अवसरमा मैथिलीले उपत्यकामा पूर्ण विकसित हुने सुअवसर पायो । त्यसैले मल्लकालीन नेपाललाई मैथिली साहित्यको स्वर्णकाल भनिन्छ।^{५०}

मल्लराजाहरूमा उल्लेख्य मात्रामा मैथिली साहित्यिक कृतिको रचना गर्ने क्रमशः जितारी मल्ल, भुपतिन्द्र मल्ल, विद्याबिलाप मल्ल, जगज्ज्योति मल्ल, नरेन्द्र मल्ल, विष्णु मल्ल, सिद्धिनरसिंह मल्ल, जगज्वति मल्ल आदि थिए । यिनीहरूले गीत, नाटक आदिको रचना मैथिली साहित्यमा गरेका छन् । पृथ्वीनारायण शाहले काठमाण्डौं उपत्यकालाई जितेपछि मैथिली साहित्यको विकास पूर्णरूपमा बन्द भयो।^{५१}

---

^{४७} दुर्गानाथ भ्वा, पूर्ववत्, पृ. १७१

^{४८} गंगाप्रसाद अकेला, पूर्ववत्, पृ. १३९

^{४९} धीरेन्द्र प्रेमर्षि, पूर्ववत्, पृ. १३४

^{५०} चन्द्रेश्वर शाह, पूर्ववत्, पृ. ४०

^{५१} धीरेन्द्र प्रेमर्षि, पूर्ववत्, पृ. १३४

जनकपुरको मैथिली

नेपालको मैथिली साहित्यको विकासमा वि.सं. २००७ सालपछिको समयलाई पुनर्जागरणको समय भनिन्छ ।⁵² वि.सं. १८२५ मा पृथ्वीनारायण शाहले काठमाण्डौ उपत्यकालाई आफ्नो अधिनमा ल्याएपछि मैथिली साहित्य लुप्त हुँदै गयो र लगभग २ सय वर्ष जति अन्धकारमा रहिरह्यो । यति हुदाँहुँदै पनि केही दानपत्र, बहिखाता, अजातपत्र, विस्तारपत्र, अभिलेख आदि व्यवहारिक लेखन भने मैथिलीमा सुरक्षित छन् ।⁵³

नेपालको मैथिली साहित्यमा २००७ साल पछि सर्वप्रथम पं. जीवनाथ भाले केही उत्साही युवाहरूलाई साथ लिएर मैथिली साहित्य लेखनको शुरुवात गर्नुभयो त्यसैको परिणाम स्वरूप २०१२ सालमा 'कल्पना' कविता सङ्ग्रह प्रकाशित भयो ।⁵⁴ नेपालको मैथिली साहित्यलाई वर्तमान अवस्थासम्मको समृद्ध बनाउन २०१६ सालमा जनकपुरको आर.आर. कलेजमा पढाउन आएका डा. धीरेश्वर भा "धिरेन्द्र" को महत्त्वपूर्ण योगदान छ । २०१६ सालपछि जति पनि साहित्यकारहरूको जन्म भयो तिनमा प्रत्यक्ष प्रभाव धिरेन्द्रको छ । निजको छत्रछायाँमा हुर्कने साहित्यकारहरूमा बज्रकिशोर ठाकुर, डा. रेवतीरमण लाल, डा. गंगाप्रसाद अकेला, डा. भुषण भा, योगेन्द्र नेपाली, महेन्द्र मलङ्गिया, रामभरोस कापडि 'भ्रमर', रामभद्र डा. राजेन्द्र विमल, चन्द्रश्वर शाह लगायत अग्रणी व्यक्तित्व छन् भने पछिल्ला श्रृङ्खलामा डा. सुरेन्द्र लाभ, धमेन्द्र भा, धीरेन्द्र प्रेमर्षि प्रभृतिले नेपाली मैथिली साहित्यरूपी बगैचालाई यथासक्य पुष्पित र पल्लवित पार्दै आएका छन् ।⁵⁵

डा. धीरेन्द्रको अग्रसरता र संरक्षकत्वमा जनकपुरमा मैथिली साहित्यले कथा, कविता, नाटक, उपन्यास, संस्कृति, गजल, हाइकु, निबन्ध आदि साहित्यका प्रायः सबै विद्यामा विकास गरिरहेको अवस्थामा सर्वप्रथम डा. धीरेन्द्रको 'भोरुकवा' उपन्यास १९६५ ई. मा,⁵⁶ पं. रमाकान्त भाको 'व्याथा' महाकाव्य मार्च १९७३ ई. मा⁵⁷ जनकपुरबाट प्रकाशित भए । यसपछिको समयमा नेपालका मैथिली स्रष्टाहरूले विभिन्न कृतिहरू प्रकाशित गर्न थाले । यस क्रममा 'विद्यापति पदावली' २०२९ सालमा कृष्णप्रसाद उपाध्यायले अनुवाद गरे, रामभरोस

⁵² दिनेशकुमार भा, पूर्ववत्, पृ. ११५

⁵³ रामभरोस कापडि, पूर्ववत्

⁵⁴ अतुलेश्वर, पूर्ववत्

⁵⁵ गंगाप्रसाद अकेला, पूर्ववत्

⁵⁶ धीरेश्वर भा, धीरेन्द्र, **भोरुकवा** उपन्यास, जनकपुर: साधना प्रकाशन, १९६५ ई.

⁵⁷ रमाकान्त भा, **व्याथा** (काव्य), जनकपुर: महालक्ष्मीदेवी भा, १९७९ ई.

कपाडि 'भ्रमर'को कथासङ्ग्रह 'तोरासँग जयवौ रे कुजवा' (२०४४), 'एकटा आओर वसन्त' (नाटक), महेन्द्र मलङ्गियाको 'टुटल टागक एकटा ओर' (२०४०), काठकलोक (२०४९), नाटक सं., धीरेन्द्रको सम्पादकत्वमा प्रकाशित 'नेपालका मैथिली गल्फ (२०५५), सुरेन्द्र लाभको 'नेपालीय मैथिली गल्फ सङ्ग्रह' आदि कृतिहरू प्रकाशित भइसकेको देखिन्छ।^{५४} त्यस्तै नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानबाट प्रकाशित अन्य पुस्तकहरूमा डा. चन्देश्वर शाहको 'मल्लकालीन मैथिली नाटक' (२०५६), रवतीरमणको 'हमर विदेश भ्रमण', रामभरोस कापडि र धीरेन्द्र प्रमर्षिको 'मैथिली पद्य सङ्ग्रह', 'मैथिली गद्य सङ्ग्रह' आदि प्रकाशित भइसकेका छन्। यसका साथै नेपाली पत्रिका समकालीन, सयपत्री विभिन्न मैथिली पत्रिका आदिले पनि मैथिली साहित्यको विकासमा उल्लेख्य योगदान पुऱ्याएको पाइन्छ भने अझ मैथिली विषयलाई एम.ए. सम्म अध्ययन गर्ने विषय बनाइनु उल्लेख्य कार्य मानिन्छ।

नेपालको मैथिली साहित्यलाई अन्तराष्ट्रिय स्तरमा चिनाउने उल्लेख्य विद्वानहरूमा डा. योगेन्द्रप्रसाद यादव, डा. भोगेन्द्रप्रसाद यादव, डा. रामअवतार यादव, डा. सुनिलकुमार भा आदि छन्।^{५५}

दरभङ्गा (मिथिलाको मैथिली)

ज्यातिरीश्वर र विद्यापति पश्चात नेपालतर्फको मैथिली साहित्य काठमाण्डौं उपत्यकामा आएर विकसित भयो भने उता दरभङ्गामा भने मैथिली साहित्यको निरन्तर विकास भएको पाइन्छ। नेपाल तर्फको मैथिलीको विकास मल्लकाल देखि एकै चोटी २००७ सालपछि मात्र भएको देखिन्छ भने विहारको मैथिली एकछत्र रूपमा विकसित भएको पाइन्छ। मैथिली साहित्य विहारमा प्राचिनकालदेखि हालको आधुनिक कालसम्म आउँदा अति सुदृढ भएको पाइन्छ। विद्यापतिको समयपछि त्यस क्षेत्रमा विद्यापतिबाट प्रभावित भई गीत र कविताका क्षेत्रमा उल्लेख्य कार्य भए फलस्वरूप अमृतकर, हरपति चन्द्रकला, भानुकवि, गजसिंह, दशावधान, यसोधर, केशनारायण, गोविन्द, भीष्मकवि, महेश्वर ठाकुर, उमापति, लोचन, लालकवि, हर्षनाथ, दीनवन्धु आदिको नाम उल्लेखनीय छ।^{५६} प्राचिन काल, माध्यमिक कालमा जसरी पद्यविधाको विकास भयो त्यसरी गद्य विद्याको विकास भएको पाइँदैन तर आधुनिक कालमा आएर भने विहार (दरभङ्गा) को मैथिली साहित्यका प्रायः सबै विधा पूर्ण रूपमा विकसित भइसकेको

^{५४} गंगाप्रसाद, पूर्ववत्, पृ. १४४

^{५५} अतुलेश्वर भा, पूर्ववत्, पृ. ४

^{५६} दुर्गानाथ भा, पूर्ववत्, पृ. १११-१६४

छन् ।^{६१} आधुनिक कालमा आएर यस क्षेत्रमा कविता, कथा, उपन्यास, निबन्ध, खण्डकाव्य, महाकाव्य सबै विधाको विकास भएको छ त्यो पनि विश्वमा चलेको साहित्यिक मान्यताका आधारका कृति लेखिनु यसको उल्लेख्य कार्य हो ।

यसै गरी आसाम, उडिसा र बङ्गालमा पनि मैथिली साहित्य लेखिएका छन् तर ती सीमित मात्रामा लेखिएका छन् । त्यो पनि मिथिला क्षेत्रबाटै विभिन्न कारण त्यस क्षेत्रमा पुगेका मैथिलहरूले केही मात्रामा साहित्यिक कृति लेखेको चर्चा दिनेशकुमार भाले मैथिली साहित्यको इतिहासमा उल्लेख गरेका छन् ।

२.२.३ मैथिली साहित्यका प्रमुख चरण

परिचय

ज्ञानराशीको सञ्चितकोश साहित्य हो । यस्तो साहित्यको विभाजन गर्ने सन्दर्भमा एकै मत आउन नसक्नु कुनै ठूलो कुरा होइन । मैथिली साहित्यको विभाजनमा पनि अन्य साहित्य भन्ने मतक्यैता छैन । यसलाई विभिन्न तरिकाले विभाजन गर्ने प्रयास गरेका छन् - राजनैतिक आधारमा, साहित्यिक आधारमा, ऐतिहासिक आदि विभिन्न तरिकाले विभाजन गर्ने प्रयास विद्वानहरूले गरेका छन् । यिनीहरूले आ-आफ्नो मतलाई प्रमाणित र वैज्ञानिक ठानेका छन् । ती मध्ये केही विद्वानहरूका मतहरू यसप्रकार छन् :

(क) डा. उमेशचन्द्र मिश्रले सर्वप्रथम मैथिली साहित्यको कालविभाजन यस प्रकार गरेका छन्

(अ) आदिकाल :- १००० - १३०० इ

(आ) मध्यकाल :- १३०० - १८०० इ

(इ) आधुनिक काल :- १८९० देखि हालसम्म^{६२}

(ख) डा. दुर्गानाथ भा 'श्रीश' ले 'मैथिली साहित्यको इतिहास'मा

(अ) प्रक्य ज्यातिरीश्वर युग :- १३०० ई. पूर्व

(आ) मध्यकाल :- १३०० - १८६० ई.

विद्यापति युग (१३०० - १७०० ई.)

^{६१} ऐजन

^{६२} दिनेशकुमार भा, पूर्ववत्, पृ. ४४

उत्तरविद्यापति युग (१७०० - १८६० ई.)

(इ) आधुनिक काल :- १८६० - हालसम्म

वातावरण निर्माण युग (१८६० - १८८० ई.)

चन्दा भा युग (१८८० - १९३० ई.)

नव-नव विकास युग (१९३० - हालसम्म)।^{६३}

(ग) डा. दिनेशकुमार भाले 'मैथिली साहित्यको इतिहास' मा यसप्रकार प्रस्तुत गरेका छन्

(अ) आदिकाल / आधारकाल :- ८०० - १३५० ई.

(आ) मध्यकाल :- १३५० - १८५७ ई.

(इ) आधुनिक काल ब्रिटिशकाल :- १८५७ - १९४७ ई.

स्वतन्त्रकाल :- १९४६ - हालसम्म।^{६४}

तर सर्वोपयोक्त कालविभाजन डा. वालगोविन्द भा 'व्यथित' को हो । जसमा प्राचीन काल (७००-१३२५ ई.), मध्यकाल (१३२५-१८६० ई.) र आधुनिक काल (१८६० देखि हालसम्म) मानिएको छ ।

प्राचीनकालको महत्त्वपूर्ण रचना ज्योतिरीश्वरको 'वर्णरत्नाकर' हो । मध्यकालका विद्यापतिको 'विद्यापति पदावली' हो भने आधुनिक कालमा अंग्रेजी तथा अन्य साहित्यको प्रचुर प्रभाव मैथिली साहित्यमा परेको छ।^{६५}

नेपालको मैथिली साहित्यको चरण विभाजन

नेपालमा बोलिने चारवटा भाषापरिवारमा सबैभन्दा बढी बोलिने भारोपेली परिवार हो त्यही भारोपेली परिवारको नेपालको दोस्रो ठूलो भाषा मैथिली हो।^{६६} मिथिला र नेपाली बीच पारस्परिक सम्बन्धको थालनी कर्णाटक वंशदेखि भएको मानिन्छ। तत्कालीन समयमा मैथिली भाषाको प्रयोग काठमाडौँदेखि भारतको गङ्गा नदिसम्म बोलिन्छ। मैथिली भाषा

^{६३} ऐजन

^{६४} ऐजन

^{६५} दिनेशकुमार भा, पूर्ववत्, पृ. ४४

^{६६} रामअवतार यादव, 'मैथिली भाषाको उद्भव र विकास', सयपत्री (वर्ष १, अङ्क मैथिली विशेषाङ्क, नेप्रप्र, २०५५) पृ. २३

पूर्वी नेपालका सप्तरी, सिराहा, धनुषा, महोत्तरी, सुनसरी, मोरङ्ग, सर्लाही आदि जिल्लामा र भारतको विहार प्रदेशमा बोलिन्छ।^{६७}

यसप्रकार देशको दोस्रो सबभन्दा बढ्ता बोलिने भाषा मैथिलीले आफ्नो प्राचीन भाषिक इतिहाससँगै साहित्यमा पनि आफ्नो गतिलो परम्पराको शुरुवात गरेको छ।

नेपालको मैथिली साहित्यको कालविभाजन त्यति धेरै विद्वानहरूबाट भएको पाइदैन। वि.सं. २०२२ सालतिर डा. प्रफुल्लकुमार सिंह 'मौन'ले नेपालको मैथिली साहित्य लेखेको चर्चा भएपनि हाल उपलब्ध हुन नसकेको जानकारी रामभरोस कापडि भ्रमरले दिएका छन्।^{६८} रामभरोस कापडि भ्रमर र धीरेन्द्र प्रेमर्षिले नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानबाट २०५६ सालमा प्रकाशित गरेको "मैथिली पद्य सङ्ग्रह" मा मैथिली साहित्यको पद्यविधाको कालविभाज गर्ने सन्दर्भमा नेपाली मैथिली साहित्यको पनि काल विभाजन गरेका छन्। उनीहरूका अनुसार :

- क) आदिकाल :- ७५० - १३५० ई.
- ख) मध्यकाल :- १३५० - १७६८ ई.
- ग) अन्धकार काल :- १७६८ - १९५० ई.
- घ) आधुनिक काल :- १९५० - हालसम्म।^{६९}

कालविभाजनको सङ्क्षिप्त परिचय तल प्रस्तुत गरिएको छ

क) आदिकाल (७५० - १३५० ई.) :- पाल शासनकालका बौद्धभिक्षुहरूले आठौं शताब्दी तिर रचिएको भनेको 'चर्या गीत' लाई मैथिली साहित्यको उपलब्ध पहिलो रचना मानिन्छ। पहिलो लिखित साहित्यिक कृति भने 'वर्णरत्नाकर' हो भने दोस्रो कृति 'धूर्तसमागम' लाई मानिन्छ। यी दुवै कृति ज्योतिरीश्वर ठाकुरले रचना गरेको मानिन्छ।^{७०}

ख) मध्यकाल (१३५० - १७६८ ई.) :- मैथिली साहित्यको इतिहासमा मल्लकालको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण स्थान छ।^{७१} खासगरी मिथिला महाकवि विद्यापतिको अवतरणपछि, नेपालमा मल्ल

^{६७} बालकृष्ण पोखरेल, मैथिली भाषा, अर्चना (अङ्क १५) पृ. ७

^{६८} रामभरोस कापडिले साभ्ना प्रकाशनमा मौखिक जानकारी दिएको आधारमा

^{६९} कापडि र प्रेमर्षि, पूर्ववत्, पृ. ५

^{७०} ऐजन

^{७१} ऐजन

बंशको स्थापना र साहित्य साधना स्वर्ण युगका रूपमा मानिन्छ।⁷²

मिथिलामा साहित्यको समुचित विकास हुन नसक्नुमा मुसलमानी आक्रमण हो तर त्यहाँबाट मोरुङ, मकवानपुर, उपत्यकामा यसले उचित सम्मान र फस्टाउने मौका पायो।⁷³ माध्यमिक कालमा गीत रचना र नाटकका क्षेत्रमा उल्लेखनीय कार्य भए।⁷⁴

ग) अन्धकार काल (१७६८ - १९५० ई.) :- वि.सं. १८२५ मा नेपालको उपत्यकालाई पृथ्वी नारायण शाहले आफ्नो कब्जामा लिएपछि, राणाकाल सम्म अथवा २००७ सम्म नेपालको मैथिली भाषा र साहित्यको कुनैपनि प्रकारको विकास हुन पाएन। यस अवधिमा केही दानपत्र, अजातपत्र, अभिलेख र चिठी बाहेक अन्यले फस्टाउने अवसर पाएनन्।⁷⁵ त्यसैले यो समय मैथिली साहित्यको अन्धकार काल हो।

घ) आधुनिक काल (१९५० ई.-हालसम्म):- नेपालमा राणाशासनको समाप्तिसँगै मैथिली साहित्यले पनि फेरि पुनर्जागरण प्राप्त गर्‍यो। खास गरी २०१२ सालमा पं. जीवनाथ भाले नेपालको मैथिली साहित्यलाई एउटा निश्चित योजना बनाएरै विकास गर्न थाले भने यसले आजको रूप प्राप्त गर्न डा. धीरेश्वर भन्ना 'धीरेन्द्र' को अविश्वरणीय योगदान छ। उनैको छत्रछायाँमा नेपालको मैथिली साहित्य आजको अवस्थासम्म पुग्न सकेको मैथिली विद्वानहरू स्वीकार गर्दछन्। नेपालको मैथिली साहित्यले आज विश्वमा भएका सबै प्रकारका साहित्यलाई मैथिलीमा भित्र्याइसकेको छ। २००७ साल पछि, मैथिली भाषालाई पनि विद्यालय शिक्षामा प्रयोग गर्न थालेपछि, यसको भाषा र साहित्य फेरि समृद्ध बनेको छ।

आधुनिककालका महत्त्वपूर्ण प्रतिभाहरूमा धीरेश्वर भन्ना 'धीरेन्द्र', रामभरोस कापडि 'भ्रमर', ब्रजकिशोर ठाकुर, रेवतीरमण लाल, राजेन्द्र विमल, भुवनेश्वर पाथेय, जीवनाथ भन्ना, सुन्दर भन्ना शास्त्री, गंगाप्रसाद अकेला, भुषण भारती, चन्देश्वर शाह, महेन्द्र मलङ्गिया, सुरेन्द्र लाभ, रामभद्र, लक्ष्मण शास्त्री, धीरेन्द्र प्रेमर्षि, धमेन्द्र विह्वल, रोसन जनकपुरी, वृशेषचन्द्र लाल, विणा भन्ना, सरस्वती कापडि, सरस्वती चौधरी, यमुना राय, श्यामा भन्ना, साधना भन्ना लगायत धेरै प्रवृत्तिहरूले नेपालको मैथिली साहित्यलाई अगाडि बढाउन उल्लेख्य कार्य गरेका छन्।

⁷² ऐजन, पृ. १०८

⁷³ ऐजन

⁷⁴ चन्देश्वर शाह, पूर्ववत्

⁷⁵ रामभरोस कापडि, पूर्ववत्

नेपाली र मैथिली भाषाको तुलना

नेपाली र मैथिली भारोपेली परिवारको सतम् वर्ग अन्तर्गत पर्दछन् । यी भाषाहरूको विकास आर्यइरानेली शाखाको संस्कृत भाषाबाट प्राकृत अपभ्रंश हुँदै आधुनिक आर्यभाषाको रूपमा भएको मानिन्छ । नेपाली र मैथिली भाषाको रूपान्तरणका बारेमा विद्वान्हरू एकमत छैनन् । नेपाली र मैथिली भाषा बीचमा केही भाषिक समानता पनि पाउन सकिन्छ ।

नेपाली र मैथिली भाषाका प्रयोगका सन्दर्भमा नेपाली भाषाभन्दा मैथिली बढी प्राचीन रहेको प्रमाण फेलापरेको छ । मैथिली भाषाको रूप आठौँ शताब्दीका मन्दासको हो । त्यस्तै आठौँ शताब्दीकै 'चर्यापद' पनि लेखेको पाइन्छ । यता नेपाली भाषा भने एघारौँ शताब्दीमा दैलेखको दुल्लुमा भेटिएको मानिएको शिलालेखदेखि सुरु भएको प्रमाण भेटिन्छ । यस हिसाबले पनि यी दुई भाषामा नेपालीभन्दा मैथिली भाषाको विकास पहिले भएको देखिन्छ ।

मैथिली र नेपाली भाषाका साहित्यको कुरा गर्ने हो भने त अझ धेरै फरक पाउन सकिन्छ । मैथिली भाषाको साहित्य आठौँ शताब्दीको 'चर्यापद' ले सुरु गयो भने त्यसैगरी चौधौँ शताब्दीका वर्णरत्नाकार, विद्यापति पदावली लगायत कृतिले यस भाषाको साहित्यको विकास गयो । यस अवधि सम्म नेपाली भाषामा भने साहित्यिक कृतिका सट्टा केही औषधउपचार सम्बन्धी ग्रन्थहरू लेखिए । नेपालका मल्लकालको समाप्ति पृथ्वीनारायण शाहको उदयसँगै नेपाली भाषाको साहित्यले विकास हुने अवसर पायो भने त्यो अवधि सम्म मैथिली भाषाको साहित्य पूर्ण रूपमा विकसित भइसकेको पाइन्छ ।

मल्लकालको समाप्तिसँगै मैथिली भाषाको २००७ सालसम्म गुमराहको स्थितिमा रहनुपयो र २००७ साल पछिमात्र यस भाषाको साहित्यले निरन्तरता पायो र आज पर्यन्तसम्म आउदा यस भाषाको साहित्यका सम्पूर्ण विद्याको विकास पूर्ण रूपमा भइसकेको छ ।

१९२६ सालदेखि सुरु भएको नेपाली साहित्यको विकास आजसम्म जुन रूपमा भएको छ त्यही रूपमा मैथिली साहित्यमा हुन सकेको छैन तर आज आएर यी भाषाका साहित्यहरू समृद्ध बन्दै गइरहेका छन् ।

२.३ निष्कर्ष

नेपाल एक बहुल भाषा, संस्कृति, जातजातिको मुलुक हो । नेपालमा ४ वटा भाषा परिवारका भाषा बोलिन्छन् । ती भाषामा नेपाली नेपालको लगभग ४८% जनसंख्याले बोल्ने

भाषा हो भने यसै परिवारको मैथिली नेपाली पछिको दोस्रो ठूलो भाषा हो । मैथिली भाषामा नेपालका करीब १२% जनसंख्याले भाषिक व्यवहार गर्छन् भने नेपाल र भारत दुवै देशमा करिब तीनकरोड जनसंख्याले मैथिली भाषामा भाषिक व्यवहार गरेको पाइन्छ । यो नेपालको दक्षिण पूर्वी भाग (तराई) मा बढी प्रयोग भएपनि यस भाषाको विकास नेपालको राजधानी काठमाडौं उपत्यकामासमेत भएको छ । मैथिली भाषाले नेपालको काठमाडौं उपत्यकामा मैथिली भाषा र साहित्यको धेरै विकास गर्‍यो । मल्लकालीन समयमा अहिले सम्मकै इतिहासमा सबभन्दा बढी नाटक विधाका कृति सिर्जना भएका छन् । त्यसैले पनि नेपालको मल्लकालीन समयलाई सम्पूर्ण मैथिली साहित्यको स्वर्णकाल मानिन्छ । जति बेला नेपालमा नेपाली लगायत अन्य भाषाका साहित्यिक कृति रचिएको उल्लेख सम्म छैन ।

मैथिली र नेपाली दुवै आर्य संस्कृति भाषाबाटै विकसित भएका कारण दुवै भाषाका बीचका कतिपय शब्दमा समानता पाउन सकिन्छ । नेपाली र मैथिली भाषाको प्राचीन रूप खोज्दै जाँदा नेपाली भन्दा बढी प्राचीन मैथिली भाषाको शिलालेख रहेको देखिन्छ । मैथिली भाषाको शिलालेख आठौं शताब्दीको फेला परेको छ भने नेपाली भाषाको दशौं तथा एघारौं शताब्दीको रहेको भेटिएको छ । यस हिसावले नेपाली भाषा भन्दा मैथिली भाषा पहिले शुरु भएको प्रमाणित हुन्छ । साहित्यको कुरा गर्ने हो भने त नेपाली भन्दा धेरै पहिले यसले गीत, कविता र नाटकका क्षेत्रमा स्वर्णकाल मनाएको देखिन्छ । मैथिली भाषाको साहित्यले स्वर्णकाल मनाउँदा नेपाली भाषाको साहित्य गर्भमै देखिन्छ अर्थात् मैथिली साहित्य आठौं शताब्दीको चर्चा गीत, चौधौं शताब्दीको ज्योतिरीश्वर, विद्यापतिका कृति, मल्लकालीन काव्य र नाट्य विधा आदि कृति हेर्दा नेपाली भन्दा मैथिली ज्यादै प्राचीन देखिन्छ । नेपाली भाषाको साहित्य पृथ्वीनारायणले नेपालको एकीकरण गरेपछि मात्र शुरु भएको हो । यसरी मैथिली साहित्यको जुनरूपमा प्राचीनकाल र माध्यमिक कालमा विकास भयो त्यसैगरी आधुनिक कालमा विकास सकेन जवकि मैथिलीले स्वर्ण काल मनाउँदा गर्भमा रहेको नेपाली साहित्यको अहिले ज्यादै विकास भएको छ । त्यसैले नेपाली साहित्यको हालको विकास भै मैथिली पनि विकास भए यो अझ उत्कृष्ट साहित्य बन्न सक्थ्यो ।

यसरी ढिलो छिटो जे जसरी विकास भए पनि यी दुवै भाषाका साहित्यले आज सबै विधाका उत्कृष्ट साहित्यकार भेटेका छन् जसले गर्दा दुवै समृद्ध पनि बन्दैछन् । नेपाली साहित्यको अध्ययन अध्यापन जुन रूपमा भएको छ त्यही रूपमा मैथिलीमा पनि छ त्यसैले विगत जे जस्तो भएपनि मैथिली साहित्य आज आएर समृद्ध बनेको छ ।

परिच्छेद तीन

मैथिली पद्य साहित्यको विधागत सर्वेक्षण

मैथिली साहित्यको विकास प्राचीनकालदेखि नै हुँदै आएको छ । प्राचीन समयको साहित्यमा पद्यविधा र नाट्य विधाले मैथिली साहित्यमा प्रमुख रूपमा स्थान पाएको थियो । पद्य विधामा कविता र गीत पर्छन् भने नाट्य विधामा एकाङ्की र पूर्णाङ्की पर्छन् । यसरी शुरु भएको मैथिली साहित्यमा हालको अवस्थासम्म आइपुग्दा यस साहित्यका प्रायः सबै विधाको पूर्ण विकास भइसकेको छ । हालको आधुनिक समयमा मैथिली साहित्यका पद्य विधा (कविता, गीत, गजल, खण्डकाव्य, महाकाव्य आदि) र गद्य विधा (कथा, उपन्यास, निबन्ध, अन्तर्वार्ता, साँस्कृतिक लेख आदि) का साथै अन्य विभिन्न विधा जुन अन्य क्षेत्रबाट आएका छन् - लामो (दीर्घ) कविता, हाइकु आदिको पनि विकास मैथिली साहित्यमा भएको छ । संसारमा देखापरेका विभिन्न नयाँ-नयाँ वाद, धारा, सिद्धान्त, प्रविधि आदिको अनुसरण पनि मैथिली साहित्यमा हुँदैछ, जसका कारण मैथिली साहित्यले आफ्नो ढुकुटी पनि भरिरहेको छ ।

यसरी मैथिली साहित्यमा हालको अवस्थामा पूर्ण रूपमा विकसित भएका साहित्यका विधाहरू - कविता, कथा, उपन्यास, नाटक लगायतका विधाको यहाँ छोटकरीमा सर्वेक्षण गरिएको छ ।

३.१ पद्य विधा

कवितालाई विभिन्न तरिकाले परिभाषित गर्न सकिन्छ । कुनै पनि परिभाषा आजसम्म व्यापक र सर्वमान्य बन्न सकेका छैनन् तरपनि विभिन्न परिभाषाहरूलाई ध्यानमा राखेर कविताको स्वरूप र बनौटका आधारमा निम्नलिखित परिभाषा दिनु उपयुक्त देखिन्छ- 'कविता भावनात्मक वा बौद्धिक-कथ्यको पद्यलयात्मक संरचना हो ।

कविताका सन्दर्भमा कथ्य भनेको कविद्वारा प्रस्तावित त्यो कुरा वा कलात्मक आवेग हो जसको अभिव्यक्ति रचना हुन्छ । कविताको कथ्य कि भावनात्मक कि बौद्धिक हुने गर्छ । भावनात्मक कविता भावप्रधान र सरल हुने गर्छ भने बौद्धिक कविता बुद्धिप्रधान भएर बढी जटिल हुने गर्छ ।

साहित्यका अन्य विधाहरू गद्यलयात्मक हुने भएकाले पद्यलयात्मक छन् । कविताको खास पहिचान हो तर हिजोआज पद्यका साथै गद्य कविता पनि प्रचलनमा आएको छ ।

३.१.१ विकास प्रक्रिया

मैथिली साहित्यमा कविता विधाको विकास प्राचीनकालीन समयदेखि भएको पाइन्छ । प्राचीनकालको समयमा मैथिली भाषामा रचित बौद्ध भिक्षुहरूका केही 'चर्यागीत' पाइन्छन् ।^{७६} दशौं एघारौं शताब्दीमा शुरु भएको कर्णाटवंशको शासनको समयमा हरिसिंहदेव (१२९६-१३२४) का सभा पण्डित ज्योतिरीश्वर ठाकुर (१२८०-१३४० इ.) ले 'वर्णरत्नाकार' नामक केही गीतहरूको रचना गरेका छन् ।^{७७}

कविता सिर्जनाका क्षेत्रमा आएर भने महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हासिल गर्न सफल छ । यस समयमा अलौकिक मैथिली साहित्यका 'विद्यापति' को योगदान उल्लेखनीय छ भने नेपालको काठमाण्डौ उपत्यकामा विकसित भएको मैथिली गीत र कविता पनि महत्त्वपूर्ण छन् ।^{७८} नेपाल उपत्यकाका मल्लकालीन राजाहरूले गीत, कविता, नाटकका क्षेत्रमा उल्लेख कार्य गरेका छन् ।

मैथिली कविताको आधुनिक समय २००७ सालदेखि शुरु भएको मानिन्छ ।^{७९} यस अवधिको 'जीवनाथ भ्ना' स्कूल महत्त्वपूर्ण छ किनकी यसको प्रयास स्वरूप पं जीवनाथले मैथिली कविता प्रतिको रूपी त्यतिबेलाका युवा पुस्तालाई जागृत गराएका छन् र एउटा समूहको पनि गठन गरेका छन् । जसमा पं. श्रीकृष्ण मिश्र, सुन्दर भ्ना 'शास्त्री', नवोनाथ भ्ना, अयोध्यानाथ चौधरी लगायतले यस क्षेत्रमा कलम चलाइ हराइरहेको मैथिली परम्परालाई पुनः सक्रिय गराउन सफल भए ।^{८०} यसबेला पं. जीवनाथको 'कल्पना' कविता सङ्ग्रह पनि प्रकाशित भयो भने पं. सुन्दर भ्ना शास्त्रिको 'हम छी गलिक अति दिन कुकुर' सामाजिक विसङ्गतिप्रति कट्टर व्यङ्ग्य भएको कविता प्रकाशित छ ।^{८१} यी सर्जकहरूले हराउँदै गरेको क्रमपरम्परालाई बचाउने काम गरे । यस परम्परालाई गति दिने काम वि.सं. २०१६ सालमा भारतको बिहारबाट मैथिली विषय पढाउन जनकपुर कलेजमा आएका डा. श्रीरेश्वर भ्ना 'धीरेन्द्र' ले गरे ।^{८२} धीरेन्द्रले जीवनाथले बनाएको जसोतसो हिंङ्ने बाटोमा सरल, सुगम, समय सापेक्ष एवं विस्तृत बनाउने कार्य गरे फलस्वरूप उनैको प्रयासको वावजुद मैथिली विधाका सम्पूर्ण साहित्यको विकास भयो

^{७६} रामभरोस कापडि 'भ्रमर' र अन्य, पूर्ववत्, पृ. क

^{७७} ऐजन

^{७८} अतुलेश्वर भ्ना, पूर्ववत्, पृ. २५

^{७९} धीरेन्द्र प्रेमर्षि, पूर्ववत्, पृ. १३५

^{८०} भ्रमर र प्रेमर्षि, पूर्ववत्

^{८१} प्रेमर्षि, पूर्ववत्, पृ. १३६

^{८२} प्रेमर्षि, पूर्ववत्, पृ. १३६

^{१३} यसपछि, विकसित भएको मैथिली कविता विधामा विभिन्न कविव प्रतिभाले कविता सिर्जना रचना गरे तिनमा मुख्यतः डा .लक्ष्मण शास्त्री, कृष्णप्रसाद उपाध्याय, यदुवंश लाल, अवधेशकुमार दास, डा. राजेन्द्र विमल, रामभरोस कापडि 'भ्रमर', पं.योगेश्वर भा, पं.सूर्यकान्त भा, भुवनेश्वर पाथेय, भोलानाथ भा 'धुमकेतु', फुल्ल कुमार सिंह 'मौन', रेवतीरमण लाल, सुरेन्द्र लाल, गंगाप्रसाद अकेला, श्यामसुन्दर शशी, वृशेषचन्द्र लाल लगायत आदि पुरानादेखि नयाँ पुस्ताका सैकडौं कविहरू छन्।^{१४} कविधित्रीहरूको संख्या अति नै कम देखिन्छ, त्यसमध्ये सक्रिय हुनेमा विणा विमल, सरस्वती कापडि, सरस्वती चौधरी, कुशुमलता कर्ण, रूपाधीरु, रेखा कर्ण, साधना मिश्र, पुनम ठाकुर लगायत आदि छन्। यिनमा पनि पुस्तककार कृतिको रचना भने केवल सुश्री यमुना रायको 'तोरे छवि' कृति बाहेक अन्यले सङ्ग्रीहित कृतिको रचना गरेका छैनन्।^{१५}

कविहरूको संख्याहरू पर्याप्त भएपति विशेष सक्रिय रूपले कवि कर्ममा संलग्न हुने व्यक्तिहरूको संख्या भने ज्यादै कम छ। पत्रपत्रिका र अन्य प्रकारका प्रकाशनको अभावलाई यसको कारण मान्न सकिन्छ। तैपनि यस दूरहतालाई पार गर्दै डा.धीरेन्द्रको 'हैङ्गरमे टागल कोट' (कविता सङ्ग्रह) र महाकाव्य 'त्रिपुण्ड', स्व.लक्ष्मण शास्त्रीको 'धर्मराज युधिष्ठिर' (महाकाव्य), भुवनेश्वर पाथेयको 'पधलैत वरफ' (क.सं.), रामभरोस कापडि 'भ्रमर'को 'बन्त कोठरी औनाइत धुँआ', 'अप्पन अन्चिहार' (क.सं.), 'नहि आव नहिं' (दीर्घ कविता), उपाध्याय भुषणको 'भुषण भारती' (क.सं.), विनोदचन्द्रको 'कृषकवाला' (खण्डकाव्य), अयोध्यानाथ चौधरको 'क्षितिजका ओहिपार', दामोदर भाको 'आत्माज्ञान (खण्डकाव्य) लगायत कविहरूले कविता सङ्ग्रहको रचना गरेका छन्।^{१६}

डा. धीरेन्द्र, रामभरोस कापडि 'भ्रमर', धीरेन्द्र प्रेमर्षि, डा.राजेन्द्र विमल, योगेन्द्र नेपाली, रमेश रञ्जन, रोसन जनकपुरी लगायत आदि स्रष्टाहरू मैथिली गीत र गजल विधाका ज्वाजल्यमान नक्षत्र हुन्।^{१७}

^{१३} ऐजन

^{१४} ऐजन

^{१५} ऐजन

^{१६} ऐजन, पृ. १३८

^{१७} धीरेन्द्र प्रेमर्षि, पूर्ववत्, पृ. १३८

३.१.२ पद्य विधाको काल विभाजन

प्रत्येक भाषाका विद्वानहरूले आ-आफ्नै तरिकाले साहित्यको काल विभाजन गरेका छन् । त्यसैगरी मैथिली साहित्यको काल विभाजन पनि रामभरोस कापडि 'भ्रमर' र धीरेन्द्र प्रेमर्षिले 'मैथिली कविता सङ्ग्रह' नामक पुस्तकमा निम्नानुसार गरेका छन् । जसमा आजसम्म विवाद पनि देखिँदैन ।

१. आदिकाल	-	७५० ई. - १३५० ई. सम्म
२. मध्यकाल	-	१३५० ई. - १७६८ ई. सम्म
३. अन्धकारकाल	-	१७६८ ई. - १९५० ई. सम्म
४. आधुनिक काल	-	१९५० ई. - हालसम्म ^{६६}

यसरी विभाजित मैथिली साहित्यको कालविभाजनलाई मैथिली कविताका सन्दर्भमा पनि विभाजन गरेको पाइन्छ ।

आदिकाल (७५० - १३५० ई.):

मैथिली कविता साहित्यको आरम्भिक सूत्रपात पालशासन कालमा पाइन्छ । पालवंश ७५०-११५० ई. सम्म रहेको पाइन्छ ।^{६७} पाल शासकहरूले बौद्ध भिक्षुहरूलाई पनि संरक्षण दिएका थिए ।^{६८} विक्रम विश्वविद्यालय उनीहरूको पहिलो शरण स्थल थियो । यहाँ ८४ जना बौद्ध भिक्षुहरू बस्दथे । तिनमा २३ जना प्रमुख सिद्ध पुरुष थिए जसले चर्यापद रचेको पाइन्छ, हालसम्म 'चर्यापद' रहनु यसको प्रमाण हो । चर्यापदको रचनाकाल अज्ञात छ तर पनि यसलाई सन् ७५० तिरको हो भनी अनुमान गरिन्छ ।^{६९} यसरी मैथिली कविताको आदिकालको शुरुवात अस्पष्ट भएपनि अन्त्य भने विद्यापतिको अवतरण १३६० ई. सँगै भएको मानिन्छ ।^{७०} यस कालका कविहरूमा:-

---

^{६६} भ्रमर र प्रेमर्षि, पूर्ववत्, पृ. ख

^{६७} ऐजन

^{६८} ऐजन

^{६९} भ्रमर र प्रेमर्षि, पूर्ववत्, पृ. ख

^{७०} ऐजन

(i) सरहपादः समय आठौं-एघारौं शताब्दी मध्येको मानिन्छ । २३ जना सिद्धभिक्षुमा यिनी तिनका प्रमुख आदि गुरु थिए ।^{२३} सरहपादका दुईवटा 'चर्यापद' हाल उपलब्ध छन् । तिनमा तत्कालीन समयको भाषिक प्रयोग पाइन्छ । यसका केही उदाहरण-

अपन रचि रचि भव निर्वाण

मिछें आअ बन्धाए अपणा ॥^{२४}

(ii) ज्योतिश्वर ठाकुर (१२८०-१३३४ ई.): मैथिली कविताका उन्नायक, शब्द विन्यासी, युग स्रष्टा ज्योतिश्वर ठाकुर मैथिली साहित्य कै आदि स्तम्भ थिए । यिनी कर्णाटवंशीय राजा हरिसिंह देवका राज्यमा आश्रित थिए । यिनका तीनवटा पुस्तक उपलब्ध छन् जसमा वर्णरत्नाकार, धूर्तसमागम् एवं पञ्चसायक ।^{२५} 'वर्णरत्नाकर' लाई मैथिली मात्र नभइ सम्पूर्ण उत्तर पूर्वीय भारतीय आर्यभाषा साहित्यको आदि ग्रन्थ मानिन्छ ।^{२६} यस कृतिमा जम्मा सातवटा खण्ड छन् जसमा नगरवर्णन, आस्थावर्णन, ऋतुवर्णन, प्रमाणवर्णन, भट्टादिवर्णन र शमसानवर्णन ।^{२७} त्यस्तै उनको अर्को महत्त्वपूर्ण कृति 'धूर्तसमागम्' हो जसमा विलक्षण हास्य प्रहसन पाइन्छ ।^{२८} एउटा उदाहरण-

खन एक रति रङ्गे तरङ्गे ।

छाड गोसामी जुवीत सङ्गे ॥^{२९}

आदि कालका प्रवृत्तिहरू

मैथिली साहित्यको पद्यविधाको प्रारम्भिक विन्दु ७५० ई. तिरको मानिने सरहपादको 'चर्यापद' गीतिपद हो । यसमा भक्तिभावको चर्चा पाइन्छ । यस कालको अर्को कृति ज्योतिश्वर ठाकुरको 'वर्णरत्नाकार' हो । यस कृतिमा नायिकाको विभिन्न अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । यो कृति श्रृङ्गारिक धारामा लेखिएको छ ।

---

^{२३} ऐजन

^{२४} ऐजन

^{२५} ऐजन

^{२६} ऐजन, पृ. १४२

^{२७} ऐजन

^{२८} ऐजन

^{२९} भ्रमर र प्रेमर्षि, पूर्ववत्, पृ. २४३

मध्यकाल (१३५० - १७६८ ई.):

नेपालको मैथिली कविता साहित्यको दोस्रो कालका रूपमा मध्यकाल देखापऱ्यो । यो चरण मैथिली साहित्यको महत्त्वपूर्ण चरण पनि हो एकातिर विधापति जस्ता हुनहार साहित्यकारको जन्म भयो भने अर्कातिर मल्लकालीन नेपाली शासकहरूले मैथिली कविता विधालाई विकास गर्न अविस्मरणीय कार्य देखिन्छ । नेपाल खाल्डोमा मैथिली साहित्य फस्टाउनुको प्रमुख कारण भने मिथिला क्षेत्रमा मुसलमानको आक्रमण हुनु र त्यहाँका विद्वान भागेर काठमाडौँ उपत्यकामा आउनु थियो । यस कालका कवि प्रतिभाहरू:-

(i) विधापति ठाकुर (१३६०-१४४८ ई.): - वास्तविक नाम विधापति विसइवार भए पनि पछि 'ठाकुर' उपाधि धारण गरेको पाइन्छ ।¹⁰⁰ यिनले खासगरी कविता र गीतका क्षेत्रमा अतुलनीय कार्य गरेका छन् । उनको 'विधापति पदावली' नेपाली, बङ्गाली, हिन्दी, अंग्रेजी भाषामा अनुवाद भएको महत्त्वपूर्ण कृति हो ।¹⁰¹

(ii) उमापति:- समय अज्ञात भएपनि १५७० देखि १६७० इ. बीचका मानिन्छन् । यिनका कविता नदेखिए पनि पारिजातहरूण र कीर्तनिया नाटक भने महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् ।¹⁰² उक्त नाटकमा उनले नायिकाको विरहको चर्चा पद्यमा यसरी गरेका छन्:-

अपन वचन पिकरव अनुमाने

हरि हरि तेहु पीर तेजय पराने ।¹⁰³

(iii) वंशमणि भ्ना:- व्याकरण, दर्शन, साहित्य, सङ्गीत, कला आदिमा निपूर्ण प्रतिभाका कारण जगज्योति मल्ल यिनीबाट प्रभावित थिए । वंशमणिका रचनाहरू 'नरपति जयचर्या', श्रीकृष्ण चरित्र, मुदित कुवलाश्व नाटक, प्रभावतिहरण नाटक, कुञ्जविहार नाटक, गीत दिगम्बर नाटक लगायत छन् ।¹⁰⁴

(iv) सिंहभुपति:- कर्णटवंशीय सिद्धिनरसिंह हुने सम्भावना देखिन्छ । 'राग तरंगिणी' र 'नृपसिंह'मा उनका कविता रहेको पाइन्छ ।¹⁰⁵

---

¹⁰⁰ ऐजन

¹⁰¹ ऐजन

¹⁰² ऐजन

¹⁰³ ऐजन

¹⁰⁴ भ्रमर र प्रेमर्षि, पूर्ववत्, पृ. २४६

¹⁰⁵ ऐजन

(v) जगज्योति मल्लः- विद्वान्, सङ्गीत, भाषाप्रेमी राजा थिए । यिनी मल्लकालका कुशल शासक र साहित्यकार का साथै मल्ला राजा मध्येका सुकवि पनि मानिन्छन् । यिनले 'मुदितकुवलयशव', 'हरगौरी विवाह', 'कुञ्जविहार' नाटक रचेको पाइन्छ । यिनका पञ्चशिकामा धेरै गीत र कविता छन् ।¹⁰⁶ एउटा उदाहरणः-

हरि धुनि हरि धुनि सुनि हिअसाल
हरि पेखि हरि सहए न पार ॥¹⁰⁷

(vi) जगतप्रकाश मल्लः- काठमाण्डौ उपत्यकाको भादगाउ दरवारका प्रखर कवि व्यक्तित्व यिनी थिए । यिनी मूलतः गीतकार हुन् । यिनका प्रमुख गीत सङ्ग्रहहरूमा- 'पदसमुच्चय', गीत पञ्चक, नाना रागतरङ्गिनी, नानार्थदेवदेवी गीतम् छन् ।¹⁰⁸ यसका साथै यिनले उषारहण, नलीमा, प्रभावतिहरण लगायत नाटक पनि रचेका छन् ।¹⁰⁹ यिनका गीतहरू कृष्ण, राम, विष्णु भगवानका भक्तिपरका गीत र केही मात्रामा विहरका गीत पनि छन् । एउटा उदाहरण हेरौं-

तेजलि कामिनि अवे हमार सिनेह
किए नहि लए गेल हरि मोर देह ।¹¹⁰

(vii) कवि सिद्धिनरसिंह मल्ल :- पाटनका सुप्रसिद्ध राजा धेरै कविता लेखेको जानकारी भए पनि 'विरहिणी नायिक'मा चित्रण गरेको कविता उल्लेख्य छ ।¹¹¹

(viii) प्रताप मल्ल :- कविन्द्र उपाधिले प्रख्यात कान्तिपुरका राजा यिनी बहुभाषाका ज्ञाता मानिन्छन् । यिनका हाल पनि राष्ट्रिय अभिलेखालयमा उपलब्ध गीत सङ्ग्रहहरूमा- गीतप्रताप मल्लीय, गीतगोविन्दम्, प्रतापमल्लस्य र प्रताप मल्ला विरचित गीतहरू छन् ।¹¹² यिनका गीतमा गौरी, भवानी, देवी शक्तिको आराधनाका साथै विष्णु एवं महादेवको स्तुति पनि पाइन्छ ।¹¹³

¹⁰⁶ ऐजन

¹⁰⁷ ऐजन

¹⁰⁸ गंगाप्रसाद अकेला, पूर्ववत्, पृ. १३९

¹⁰⁹ ऐजन

¹¹⁰ ऐजन, पृ. १४०

¹¹¹ गंगाप्रसाद अकेला, पूर्ववत्, पृ. १४०

¹¹² ऐजन

¹¹³ ऐजन

(ix) निवास मल्ल (१६५७-८५ इ):- ललितपुर पाटनका सुकवि थिए । यिनले फुटकर कविता र गीत लेखेको भएपनि सग्लो कृतिका रूपमा 'रागतरङ्गिनी' ग्रन्थ रचना गरेका छन् ।¹¹⁴

(x) नृपमल्ल देव:- यिनले मैथिली भाषामा केही फुटकर कविता र गीत रचना गरेका छन् ।

(xi) भुपतिन्द्र मल्ल (१६९५-१७२२ इ):- नेपालका उत्कृष्ट कविमा यिनको नाम अत्यन्तै उच्च छ । यिनको १०० वटा मैथिली गीत भएको पदावली उपलब्ध छ ।¹¹⁵

मध्यकालका प्रवृत्तिहरू:

मध्यकालमा भक्तिधारा र श्रृङ्गारिक धाराका कविता कृतिहरू रचिए । यस कालका विद्यापतिको विद्यापति पदावली, जगतप्रकाश मल्लको उषाहरण, प्रभावीतहरण, लगायत कृतिमा श्रृङ्गारिकता पाइन्छ । भक्तिधारामा भने प्रतापमल्ल, जगतप्रकाश मल्ल, उमापति लगायतले कलम चलाएका छन् । राम, कृष्ण, गौरी, भवानी आदि देवीदेवताका बारेमा भक्तिधाराका कृति रचिएका छन् ।

यसरी मल्लकालका मल्लकालीन राजा तथा मैथिली विद्वानहरूले नेपालको मैथिली साहित्यको श्रीवृद्धि गर्न उल्लेख्य कार्य गरेका छन् ।

अन्धकार काल (१७६८-१९५० ई.) : यस कालमा नेपालको मैथिली साहित्य अन्धकारमै हराएर गयो । १८२५ सालमा पृथ्वीनारायण शाहले उपत्यकालाई आफ्नो कब्जामा लिएदेखि २००७ सालसम्म नेपालको मैथिली साहित्य गुपचुप अवस्थामा रह्यो। करीब यो २०० वर्षको अवधिमा केही दानपत्र, बकसपत्र, चिठी, अभिलेख बाहेक अन्य उपलब्धि शून्य प्रायः रह्यो ।¹¹⁶ त्यसैले यस समयलाई मैथिली साहित्यको अन्धकार काल भनिन्छ ।

आधुनिक काल (१९५० ई. देखि हालसम्म):

नेपालमा आएको प्रजातन्त्रसँगै मैथिली कविता साहित्य फेरि जुर्मुुरायो फलस्वरूप यस कालमा कविता साहित्यमा स्पष्ट रूपमा दुईवटा धार देखियो ।

(i) पं. जीवनाथ झाद्वारा प्रभावित परम्परावादीधारा

¹¹⁴ ऐजन

¹¹⁵ ऐजन

¹¹⁶ भ्रमर र प्रेमर्षि, पूर्ववत्, पृ. २४६

(ii) डा. धीरेन्द्रद्वारा प्रभावित नवीन काव्यधारा ।¹⁷⁷

परम्परावादीधारा:

यस धारको शुरुवात पं.जीवनाथ भाले गरेका हुन् । उनले 'रावणवध' महाकाव्य र 'कल्पना' कविता सङ्ग्रह (२०१२ साल) यसै धारमा लेखेका छन् ।¹⁷⁸ यिनी शास्त्रीयता तथा परम्परालाई पछ्याउने साहित्यकार हुन् । यस धारामा कलम चलाउने अन्य साहित्यकार तथा तिनका साहित्यिक कृतिहरू यस प्रकार छन् :-

साहित्यकार	कृति
पं. जीवनाथ भा	कल्पना (क.सं.), रावणवध (महाकाव्य)
पं. रमानन्द भा	व्यथा (खण्डकाव्य), र फुटकर कविताहरू
पं. सुन्दर भा 'शास्त्री'	आलोक (क.सं.), सुन्दर सनसई (दोहा सं)
पं. लक्ष्मण शास्त्री	धर्मराज युधिष्ठिर (महाकाव्य)
सुरेश भा	मैथिली रस (कलश काव्य) र फुटकर कविताहरू
पं. मथुरानन्द चौधरी	कृषक (खण्डकाव्य), कानन कन्या आंशिक महाकाव्य) मुस महिमा (हास्यव्यङ्ग्य १९६१), त्रिशुली (खण्डकाव्य)
पं. श्रीकृष्ण मिश्र	जनकपुरप्रति समर्पित कविता
यदुवंश लाल	पुष्पाञ्जली, सुधा, गंगाजल पत्रिकामा फुटकर कविता प्रकाशित
भोलानाथ भा	छिटपुट पत्रपत्रिकामा । ¹⁷⁹

नवीन काव्यधारा:

यस धाराको आरम्भ २०१६ सालमा विहारवाट जनकपुर कलेजमा मैथिली पढाउन आएका धीरेश्वर भा 'धीरेन्द्र' ले गरेका छन् । उनी पछिका सबै साहित्यकारहरू प्रत्यक्ष रूपमा धीरेन्द्रबाट प्रभावित छन् त्यसैले नवीन काव्यधाराले पछि गएर परम्परावादी धारालाई तिलाञ्जली दियो । यस धाराको शुरुवात फुटकर कविताहरूबाट भएको भएता पनि स्पष्ट

¹⁷⁷ अतुलेश्वर भा, पूर्ववत्, पृ. ८

¹⁷⁸ ऐजन

¹⁷⁹ ऐजन, पृ. ९-१०

रूपमा भने रामभरोस कापडि 'भ्रमर' को २०२९ सालमा प्रकाशित 'वन्न कोठरी औनाइत धूँआ' कविता सङ्ग्रहले गर्‍यो।¹²⁰ यसपछि यस धारमा धेरै कविताहरू सिर्जना भए तिनमा निम्न काव्य र काव्यकार महत्त्वपूर्ण छन्:-

डा. धीरेश्वर भ्ना 'धीरेन्द्र' (१९३४-२००४ई.) ले 'हैङ्गरमे टाडगल कोट' (१९८२ ई.), 'काल्हि आ आई' (१९८२ ई.) 'करुण भरहल यी गीत हम्मर' (गीत सं १९८४ ई.) 'त्रिपुण्ड' (महाकाव्य), का साथै फुटकर कविता पनि रचना गरेका छन्।

भुषण भ्ना : 'भुषण भारती' (क.सं., १९९२ इ) मैथिलीमा र नेपालमा 'मेरो जीवन' (क.सं.) पनि प्रकाशित गरेका छन्।¹²¹

चन्द्रेशेखर लाल (१९४२ इ-): 'हम नेपाली हम नेपाल' (क.सं.) सवरा दाग देखाए (क. सं., २०६४ साल) साथै फुटकर कविता लेखेका छन्।¹²²

रेवतीरमण लाल (१९४३): 'काल प्रवाह' (२०५३ साल)¹²³

भुवनेश्वर पाथेय (१९४५ - १९९१): 'पधलैत वरफ'(क.सं., २०४७ साल)।¹²⁴

महेन्द्र मलङ्गिया : फुटकर रूपमा कविता लेखेका साथै 'विदेहक नगरीस' कविता सङ्ग्रह सम्पादन गरेका छन्।¹²⁵

अयोध्यानाथ चौधरी (१९४६): 'क्षितिजका ओहिपार' (क.सं., २०५० साल)।¹²⁶

राना सुधाकर (१९४६): फुटकर कविताहरू मात्र।¹²⁷

डा. राजेन्द्र विमल (१९४९-): 'एक क्षणक अनुभूति' (मि.मि. १९९६ ई.) यसका साथै फुटकर कविता र गजलहरू प्रकाशित छन्।¹²⁸

---

¹²⁰ भ्रमर र प्रेमर्षि, पूर्ववत्, पृ. च

¹²¹ अतुलेश्वर भ्ना, पूर्ववत्, पृ. १७

¹²² भ्रमर र प्रेमर्षि, पूर्ववत्, पृ. च

¹²³ ऐजन

¹²⁴ ऐजन, पृ. ज

¹²⁵ ऐजन

¹²⁶ भ्रमर र प्रेमर्षि, पूर्ववत्, पृ. ज

¹²⁷ ऐजन

¹²⁸ ऐजन, पृ. भ्ना

रामभरोस कापडि 'भ्रमर' (२००८ साल): 'वन्न कोठरी औनाइत धूँआ' (२०१९ साल), 'नहिं आव नहिं' (२०६३ साल), 'मोमक पधलैत अधर' (१९८३ इ), 'अपन अनमिचहार' (१९९० ई), कविता सङ्ग्रहहरूका साथै विभिन्न पत्रपत्रिकामा फुटकर रचना प्रकाशित छन्।^{१३९}

यसका साथै नवीन काव्यधारामा कलम चलाउने अन्य साहित्यकारहरूमा सुरेन्द्र लाभ, दिनमणि, रामचन्द्र भ्ना, रोशन जनकपुरी, रमेश रञ्जन, हिमांशु चौधरी, श्यामसुन्दर शशी, धीरेन्द्र प्रेमर्षि, धमेन्द्र विह्वल, सरस्वती कापडि, सरस्वती चौधरी, यमुना राय, साधना भ्ना, पुनम ठाकुर लगायत प्रवृत्तिले आधुनिक मैथिली कविताको नवीनतम धारामा कलम चलाइरहेका छन्।

आधुनिक कालका प्रवृत्तिहरू:

नेपालको मैथिली पद्य साहित्यको आधुनिक कालमा दुईवटा धारा विकसित भएको छ। २००७ सालको क्रान्तिसँगै यस साहित्यले पुनर्जागरण प्राप्त गर्‍यो फलस्वरूप परम्परावादी धारा र नवीन धारा गरी दुईवटा धारामा यस साहित्यले विकास हुने अवसर पायो।

परम्परावादी तथा शास्त्रीयतावादी धारामा पं. रमानन्द भ्ना, लक्ष्मण भ्ना, सुन्दर भ्ना, यदुवंश लाल, भोलानाथ भ्ना, लगायतले यस धारालाई फलाउने फुलाउने काम गरेका छन्।

नवीन काव्य धारा: यस धाराको सुरुवात २०१७/१८ सालदेखि डा. धीरेश्वर भ्ना 'धीरेन्द्र' को प्रमुख अभिभावकत्वमा भएको छ र उनैको प्रयासले नेपालको मैथिली साहित्यमा नवीनधाराले फल्ने फुल्ने अवसर पायो। यस धारामा कलम चलाउने अन्य साहित्यकारहरूमा रामभरोस कापडि 'भ्रमर', भुषण भ्ना, धीरेन्द्र प्रेमर्षि, धमेन्द्र विह्वल, अयोध्यानाथ चौधरी लगायत यस धारामा सक्रिय रूपमा लागेका छन्।

---

^{१३९} ऐजन

३.१.३ मैथिली पद्य विधाका कृतिहरू

क्र.सं	कृतिकार	कृति	प्रकाशक	प्रकाशन मिति
१	सरहपद	बौद्धज्ञान ओ दोहा	सं.जयकान्त शास्त्री मैथिली सा.स.प्रयोग	१९१६ ई.
२	ज्योतिरीश्वर ठाकुर	धूर्तसमागम वर्णरत्नाकर	मैथिली कविता सङ्ग्रह	२०५३ साल
३	विधापति ठाकुर	विधापति पदावली	स. नगेन्द्र गुप्ता	?
४	वंशमणि भ्वा	गीत दिगम्बर नरपति अपचर्या श्रीकृष्ण चरित्र	मैथिली कविता सङ्ग्रह	२०५३ साल
५	जगज्ज्योति मल्ल	गीत पञ्चाशिका	मैथिली क.सं. ने. प्र. प्र. काठमाण्डौ	२०५३ साल
६	जगतप्रकाश मल्ल	आशा सारङ्गी आशावारी, मलव, मरहथी विभासा, वसन्त	फूलपात पत्रिका जनकपुर (वर्ष ४ अङ्क ८)	२०५३ साल
७	प्रताप मल्ल	पहडिया रागे, शण्डल, ताले, सारथ रागे, खर्जित ताले, विहागर रागे	मैथिली क.सं.	२०५३ साल
८	गोविन्ददास भ्वा	नवधा, कुसुम- वदना, प्रेमक महिना, भ्रमर, नयनक चोर, मुखचन्द्र	मैथिली क. सं.	२०५३ साल
९	पं.रमाकान्त भ्वा	नेपाल	फूलपात: वर्ष १ अङ्क २	
१०	पं.लक्ष्मण शास्त्री	लुटु हम प्यार दै छी	आँजर: वर्ष २ अङ्क ५ रामभरोस कापडि विधापति स्मृति समारोह	१९९० ई. २०४८ साल
११	पं.जीवनाथ भ्वा	कल्पना (क.सं.)		२०१२ साल
१२	राधानाथ दास	गौरीक गौड लगी	मैथिली क.सं.	२०५३

		कनक प्रतिभा	” ”	”
१३	पं.सुन्दर भा शास्त्री	आलोक (क.सं.) प्रभात गीत	”	”
१४	यदुवंशलाल	नेपालक एक भाँकी	वाणी त्रै.मा. सप्तरी	२०३७
१५	पं.सुरेश भा	मैथिली रस कलश काव्य	मैथिली क.सं.	२०५३
१६	पं.मथुरानन्द चौधरी	वारीक लत्ती छातिए की	फूलपात वर्ष ३ अङ्क ५ जनक वर्ष ७ अङ्क ४	? ?
१७	पं.श्रकृष्ण मिश्र	जनकपुरधामकी महिमा मिथिलाक सीमा जनकपुरधाम	मैथिली क.सं. नेपाल प्र.प्र. काठमाडौं	२०५३ ”
१८	भोलानाथ भा 'धूमकेतु'	समाधिस्थ मृत्युबोध कविता	मैथिली नव कविता आखर सुपौल कलकत्ता पल्लव वर्ष १ अङ्क ५	१९७१ ई. २०५० साल
१९	डा.धीरेश्वर भा 'धीरेन्द्र'	हैङ्गरमै टाँगल कोट (क.सं.) काल्हि आ आइ करुण भरल यी गीत हम्मर (गीत सं.) त्रिपुण्ड (महाकाव्य)	साधना प्र मधुवनी ” ” ”	१९८२ ई. १९९९ ई. १९८४ ई. १९८४ ई.
२०	भुषण भा	भुषण भारती (क.सं.)		१९९२ ई.
२१	चन्द्रशेखर लाल	हम नेपाली हम नेपाल(क.सं.) सबरा दाग देखार (क.सं.)		२०५८ साल २०६४ साल
२२	रेवतीरमण लाल	काल प्रवाह (क.सं.)	निर्मला प्रकाशन, जनकपुर	२०५३
२३	भुवनेश्वर पाथेय	पधलैत वरफ (क.सं.)	पुनम प्रकाशन, जनकपुर	२०४७
२४	महेन्द्र मलङ्गिया	अन्तरदेशी	विदेहक नगरिस	२०४९

		हमर गाम	राष्ट्रीय भाषाक कविता	
२५	अयोध्यानाथ चौधरी	क्षितिजका ओहिपार (क.सं)	जनकपुर	२०५०
२६	राना सुधाकुर	गवाह 'बुलेटिन'	आजुर वर्ष २ अङ्क ५ जनकपुर	१९९० ई.
२७	डा. राजेन्द्र विमल	जाघरि कहियाधारि	अर्चना ४ आजुर वर्ष ७ अङ्क ५	१९९० ई.
२८	रामभरोस कापडि 'भ्रमर'	वन्न कोठरी औनाइत धूआ (क.सं)) नहिआव नहिं (दीर्घ क.सं) मोमक पधलैत अधर (गीत, गजल सं.) अप्पन अनन्चिन्हार (क.सं)	सुरज प्रकाशन, जनकपुर	२०२९ २०३६ २०४० २०४७
२९	सुरेन्द्र लाभ	सीताक पर रामक नाम शान्ति	चेतना स्मारीका पल्लव वर्ष १ अङ्क १	१९९० इ २०५० सं

क्र.सं.	कवि	कविता	प्रकाशक	मिति
३०	दिगम्बर भ्ना (दिनमणि)	ठूठ गाढ, मायाका जाल	पल्लव (पत्रिका) जनकपुर आँजुर	२०५० २०४७
३१	रामचन्द्र भ्ना	'दिशाहिनकसंग दिग्भ्रमित, होएवाक दोष', 'शहर सुनक नहि गाम बुझै छी'	आँजुर विदेहक नगरिस	२०५१ २०४९
३२	रोशन जनकपुरी	'कतेक कमजोर भ गेल अछि, आदमी', 'अहाँ अयलहुँ नहि	पल्लव ५ १५-१६ विदेहक नगरिस	२०५२ २०४९
३३	रमेश रञ्जन	'लावाक धान'		

		(क.सं.) 'अन्तर्मुद्ध' 'एकटा जीवित बालिकाक लाश' 'उग-डुव करैत जिनगी'	वैदेही पल्लव विदेहक नगरिस	१९९३ २०५१ २०४९
३४	हिमांशु चौधरी	'क्रान्तिकारी आ आतंककारी' 'ताण्डव नृत्य' करिघौट आकाश (क.सं.)	पल्लव वर्ष १ मिथिला टाइम्स वर्ष १ अंक ६ रामानन्द युवा पल्लव जनक	२०५० २०६६
३५	श्यामसुन्दर कार्पाडि 'शशि'	'महाभारत अवश्यंभावी अछि', 'बिडम्बना', 'गोठ'	पल्लव अंक ९-१० आँजुर विदेहक नगरिस	२०५० २०४९
३६	धर्मेन्द्र विह्वल	'रस्ता तकैत जिन्दगी'(क.सं.) धुआएल आकृति सभ (क.सं.) एक सृष्टि एक कविता (लामो कविता) एक समयक वात (हाइकु सं)	मनोरमा भ्ना जनकपुर	२०५० २०६२ २०५७ २०६१
३७	धीरेन्द्र प्रेमर्षि	कुन सुर सजावी (गीत सं.), पुनः निर्माण, संकेत सूचक	ने.प्र.प्र.काठमाण्डौ विदेहक नगरिस	२०६१ २०४९
३८	सुनिल कुमार मल्लिक	सीकर, मनुक्ख,	पल्लव वर्ष १ अंक ९-१० विदेह नगरिस	२०५१ २०४९
३९	विनोचन्द्र	फुटल ढोल (व्यङ्ग्य क.सं.) कृषकवाला (क.सं.)	अवि प्रकाशन जनकपुर	२०५८ २०४८

४०	रुद्रनारायण भा	दुर्दशा (क.सं.)	विष्णुदेव भा	२०५२
४१	आर. एस. भारद्वाज	चक्रमन (क.सं.)		२०५२
४२	सुश्री यमुना राय	तोरे छवि (क.सं.)		२०४८
४३	जयनारायण भा 'जिज्ञासु'	फलक सुगन्ध (क.सं.)		२०५९
४४	नित्यानन्द मिश्र	सुनगैत जिनगी (क.सं.)		
४५	कुबेर घिमिरे	छिलमिल्ली (क.सं.)		२०६२
४६	प्रेमविनोद ललन	धन्धरा (क.सं.)		२०६४
४७	अशोक दत्त	संघर्षक पथपर (क.सं.)		२०६२
४८	वृशेषचन्द्र लाल	आन्दोलन (क.सं.)		२०६१
४९	राजेश्वर नेपाली	मिथिला मैथिली (क.सं.)		२०५९
५०	पं. महाकान्त भा	कुसुम रचनावली (क.सं.)		२०५०
५१	कालीकान्त तृषित	मैथिली संस्कार गीत	ने.प्र.प्र. काठमाडौं	२०६१
५२	बलराम कुमार	प्रजातन्त्र जडि	विदेहक नगरिस मिनार प्रकाशन	२०४९
५३	अम्बुज कर्ण	हेराइत मनुक्खक भाषा	"	"
५४	कृष्णचन्द्र मिश्र	इतिहास समाप्तिपर कछेरपर	"	"
५५	गिरिशचन्द्र लाल	सूर्योदय	"	"
५६	गुलाब भा	मोहथंग	"	"
५७	जीतेन्द्र जीत	भविष्य	"	"
५८	नरेश ठाकुर	आव तोरा चोखा नइ कहवी	"	"
५९	रामस्वार्थ ठाकुर	हमवीर नेपाली	"	"
६०	रामचन्द्र भा	शहर सनक नहि गाम बुझै छी	"	"

६१	रामचन्द्र रमण	युग कविक नाम	”	”
६२	रेखा कर्ण	प्रतीक्षा अन्तिम क्षण धरि	”	”
६३	विनोदानन्द	अन्तहीन समय	”	”
६४	विपिनकुमार शाह	एत जिन्दगी जील नहि जाइत छैक	”	”
६५	शीतल भा	सीता, अहाँक तैहरमे	”	”
६६	शुभचन्द्र	भ्रान्ति	”	”
६७	सुरेन्द्र मिश्र	स्थितिक अनुभव	”	”
६८	सुजित क. कर्ण	‘एक अन्तः एक आदि’	”	”
६९	जननारायण भा जिज्ञासु	जागरण गान	जनजागरण पत्रिका राजविराज	२०६१
७०	केवेन्द्र मिश्र	बठैत चलु फिर ताक नै	”	”
७१	सच्चिदानन्द मादव	‘चिडैक किलौल’	”	”
७२	सुदिप भा	भान्साघर	”	”
७३	दिप कु. भा	किसानक क्रान्ति	”	”
७४	राकेश प्रेमाशु	नामक हमर बस	”	”
७५	राकेश कु. रोशन	बढिक तवाही	”	”
७६	राम प्रसाद वर्णवाला	सुरज	”	”
७७	रामनारायण देव	चतरि बुझौअली	”	”
७८	प्रकाश कु. मण्डल	कातर के थिक ?	”	”
७९	सन्तोष कु. मिश्र	हमरा मायाके बुदिए नहि छैक	”	”
८०	मिना ठाकुर	उठु उठु मिथिलाक महिला	”	”
८१	राज कु. देव	शब्द	”	”
८२	पुनम ठाकुर	अशवहु जाग	”	”
८३	रवेन्द्र मडर ‘रवि’	बुढ परेवा, जवान	”	”

		बच्च, आ कलजुग		
८४	विपिनचन्द्र देव	डाइन मौगि	”	”
८५	बच्ची मिश्र	गीत कत सँ आनी	”	”

३.२ निष्कर्ष

पद्य विधा भन्ने वित्तिकै छन्द, अलङ्कार, लय, ताल, सुर आदिको समिश्रण हो । प्राचीन समयमा पद्यमा मात्र कविता रचना गर्ने चलन थियो तर आधुनिक समयमा आएर भने पद्यका साथै गद्य विधामा पनि कविता रचना गर्न थालिएको छ । नेपालको मैथिली कविता साहित्य नेपाली कविता साहित्य भन्दा निककै पुरानो देखिन्छ । नेपाली भाषा गर्भमै रहेको अवस्थामा मैथिली पद्य साहित्यको प्रारम्भ भएको देखिन्छ भने नेपाली साहित्य गर्भमा रहँदा मैथिली कविता साहित्य उत्कर्षमा पुगेको देखिन्छ यसरी हेर्दा नेपाली भाषा साहित्य भन्दा धेरै पहिले मैथिली भाषा र साहित्यको प्रारम्भ र विकास भएको देखिन्छ ।

नेपाली कविता साहित्यको प्रारम्भिक विन्दु १८२७ साललाई मानिन्छ भने मैथिली साहित्यको कविता विधाको प्रारम्भ ८०७ सालको सरहपाद नाम गरेका भिक्षुको ‘चर्चागीत’ हो । **चर्चागीत** पछिको अर्को फेलापरेको कृति ‘वर्णरत्नाकर’ (१३९० साल) र ‘विधापति पदावली’ हो भने मल्लकालमा त यसले अझ उत्कर्ष प्राप्त गरेको देखिन्छ । यस हिसाबले मैथिली साहित्यको अवसान सँगै नेपाली साहित्यको प्रारम्भ भएको देखिन्छ । नेपाली साहित्यको सुरुवातसँगै करिब २०० वर्ष अर्थात् २००७ सालको क्रान्तिसँगै यसको विकासमा युवावर्ग उठे फलस्वरूप नेपालको मैथिली कविता विधाका सबै रूपहरूले आज आएर पुनर्जीवित भएका छन् । नेपाली साहित्य भै संख्यात्मक र गुणात्मक रूपमा केही कम भएपनि मैथिली साहित्यको पद्य विधा कमजोर भने छैन । यो अन्यसँग पौठाजोरी खेल्न सङ्घर्षरत छ । मैथिलीमा अन्य विधाका तुलनामा कविता विधाका कृति धेरै लेखिएका छन् ।

परिच्छेद चार

मैथिली गद्य साहित्यको विधागत सर्वेक्षण

नेपालो मैथिली गद्य साहित्यमा नाटक विधा वाहेक (कथा, उपन्यास, निबन्ध, समालोचना) को विकास आधुनिक समयमा आएर मात्र भएको देखिन्छ। नाटक विधाले भने पद्य (कविता) विधासँगै प्राचीनकालमै विकास हुने अवसर पायो तर नाटक वाहेक अन्य गद्य (कथा, उपन्यास, निबन्ध आदि) विधाको विकास २००७ सालपछि मात्र भएको छ।

४.१ उपन्यास

परिचय

उपन्यास मानव जीवनको सजिव चित्र उतार्ने विधा हो। जीवनमा घटेका घटनाको प्रस्तुति उपन्यासमा पाइन्छ।¹³⁰ मानव जीवन दुःख, सुःखका क्षणहरूको समग्र रूप हो। तिनै जीवनका दुःख, दर्द, संघर्ष आदिको चित्रण उपन्यास हो। मानवीय स्पन्दन, हृदयका उद्वेलन र आत्माको उद्गारको प्रस्तुति उपन्यासमा पाइन्छ।

नेपालको मैथिली उपन्यास शिल्प र वैशिष्ट्यताका दृष्टिले सन्तोषजनक भएपनि यसको संख्या भने ज्यादै न्यून छ। नेपालमा लेखिएका मैथिली उपन्यास साहित्यको त्यस्तो कुनै प्रवृत्ति वा धार पनि देखिँदैन। मैथिली उपन्यास संख्याका दृष्टिले कम भएपनि यसको विशेषता र महत्त्वका दृष्टिले बढी उपयोगी देखिनु नेपालको मैथिली उपन्यास साहित्यको विशेषता हो। मैथिली साहित्यका समालोचकहरू पनि नेपालको मैथिली उपन्यास साहित्यलाई संख्याका दृष्टिले भन्दा पनि गुणात्मकताका दृष्टिले हेर्नुपर्ने विचार व्यक्त गर्दछन्।¹³¹ यस विधामा कलम चलाउने ज्यादै थोरै तर महत्त्वपूर्ण साहित्यकार छन् जसले मैथिली उपन्यास साहित्यको विकासमा अद्वितीय योगदान पुगेको छ। यस क्षेत्रमा कलम चलाउने धीरश्वरे भा 'धीरेन्द्र', कुवर कान्त, श्यामा भा, अरूणकुमार भा र राजाराम सिंह राठौर गरी पाँच जना साहित्यकार देखिन्छन्।¹³²

¹³⁰ अतुलेश्वर भा, पूर्ववत्, पृ. २७

¹³¹ ऐजन

¹³² राजेन्द्र विमल, पूर्ववत्, पृ. १२१

नेपालको मैथिली साहित्यका जनक मानिने भारतको विहारबाट जनकपुर क्याम्पसमा मैथिली प्रध्यापन गर्न आएका डा. धीरेश्वर भा 'धीरेन्द्र' को अन्य विधामा भैं उपन्यास विधामा पनि उल्लेख्य योगदान छ । उनले तीनवटा उपन्यास मैथिली साहित्यलाई दिनु चानचुने कुरा होइन । उनले सर्वप्रथम नेपाली भूमिमा बसेर 'भोरुकवा' (१९६५ इ.) भन्ने उपन्यास २०२२ सालमा लेखे ।^{१३३} यसरी 'भोरुकवा' बाट शुरु भएको मैथिली उपन्यास लेखनमा अरू छवटा उपन्यास थपिएर जम्मा सातवटा उपन्यास नेपालको मैथिली साहित्यमा लेखिएका छन् ।

धीरेन्द्रको 'भोरुकवा' पछि 'कादो आ कोइला' (१९६८ इ.), 'ठुमुकी वहु कमला' (१९८३ इ.) कुवरकान्तको 'सहेन्ता' (१९६८ इ.) श्यामा भाको 'विनुमाइकी वेटी' (१९६७ इ.) डा. अरूणकुमार भाको 'मर्सिनी' (१९९३ इ.) राजारामसिंह राठौरको 'गामक भलादमी आ भरुवा' (२००५ इ.) छन् ।^{१३४} यसरी नेपालको मैथिली औपन्यासिक साहित्यमा साहित्यकारले संख्याका दृष्टिले कमै कृतिहरूको सिर्जना गरेका भए पनि गुणामकताका दृष्टिले ती कृतिहरू महत्त्वपूर्ण छन् ।

४.१.१ मैथिली उपन्यास परम्परा र विकास

समग्र मैथिली औपन्यासिक क्षेत्रको विकास विशौं शताब्दीको दोस्रो-तेस्रो दशकदेखि आरम्भ भएको मानिन्छ । नेपालमा मैथिली उपन्यास साहित्यको प्रारम्भ भने सन् १९६५ मा आएर 'भोरुकवा' उपन्यासले गयो । जसको रचना नेपाली मैथिली साहित्यका श्रदय गुरु डा. धीरेश्वर भा 'धीरेन्द्र' को थियो । हुनत यो 'भोरुकवा' भन्दा पहिले भारतीय मैथिली साहित्यमा विशौं शताब्दीको दोस्रो तेस्रो दशकमा रचना भएको भनिएको पुन्यनन्द भाको 'मिथिला दपर्ण' जनसीदनको 'निर्दयी सासू', पुनर्विवाह, रासविहारलाल दासको 'सुमति' आदि प्रकाशित भएको पाइन्छ । यसपछि हरिमोहन भाको 'कन्यादान' (१९३३, ई.) डा.काञ्चीनारायण भा 'किरण' को 'चन्द्रग्रहण' (१९३२, ई.) यात्राको पारो' (१९४३, ई.) 'नवतुरीया' (१९५४, ई.) शैलेन्द्रभाको 'प्रतिया' (१९४८, ई.) सोमनाथको 'चानोदाइ' (१९५९, ई.) 'ब्रहमपिशाच' (१९६४, ई.) आदि,^{१३५} उपन्यास परम्परामा नेपाली मैथिली साहित्यमा भने डा. धीरेन्द्रको 'भोरुकवा' (१९६५, ई.) उपन्यासलाई पहिलो उपन्यास मानिन्छ । उपन्यासमा शोषित र शोषक वर्गबीचको वर्ग संघर्ष

^{१३३} अतुलेश्वर भा, पूर्ववत्, पृ. २७

^{१३४} राजेन्द्र विमल, पूर्ववत्

^{१३५} अतुलेश्वर भा, पूर्ववत्

देखाइएको छ । यस उपन्यासमा नेपाल र भारत दुवै देशको सभ्यता, सांस्कृतिक, प्राकृतिक सौन्दर्यका साथै कमलाधारको वर्णन प्रशंसनीय छ ।

डा. धीरेन्द्र पछिका दोस्रो ठूला र महत्त्वपूर्ण उपन्यासकार कुवर कान्त हुन् । उनको 'सेहन्ता' उपन्यास नेपालको मैथिली साहित्यको चौथो उपन्यास हो ।¹³⁶ यो उपन्यास मैथिली भाषाको आन्दोलनसँग जोडिएको छ । उपन्यासमा वर्णित इच्छा तीनवटा छन् जुन इच्छा मातृभूमि प्रतिको छ । अर्की उपन्यासकार हुन् श्याम भ्ना उनको उपन्यास 'विनुमाइकी बेटी' (१९६७, ई.)¹³⁷ अर्की महत्त्वपूर्ण उपन्यास हो । उपन्यासमा मिथिला नारीले जीवनमा भोग्नुपरेका पारस्परिक, सामाजिक, पारिवारिक संरचना र संस्कारलाई स्पष्ट रूपमा देखाउन खोजिएको छ । उपन्यासमा यो पृथ्वीमा जन्म लिइसकेपछि एउटी नारीले भोग्नुपर्ने समस्यालाई प्रष्ट्याइएको छ । अर्को उपन्यास अरूणकुमार भ्नाको 'मर्सिनी' (१९९३, ई.) हो । उपन्यासमा एउटा नेपालीले अर्को नेपालीलाई क्षेत्रगत, भाषागत आधारमा गरिने विभेदलाई भावुक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । त्यस्तै गरेर राजाराम सिंह राठौरको 'गामकी भलादमी आ भरुवा' (२००५, ई.) नेपालको मैथिली साहित्यको अर्को उपन्यास हो । यस उपन्यासमा गाउँघरका ठूला भनाउँदाहरूबाट नै भ्रष्ट र पतित कार्य भएको कुरा चर्चा परिचर्चा गरेका छन् ।¹³⁸

नेपालमा लेखिएका मैथिली उपन्यासहरूलाई मोटामोटी वर्गीकरण यस प्रकारले गरिएको छ ।

आञ्चलिक उपन्यास: कुनै स्थानका बारेमा मात्र लेखिएको उपन्यास 'भोरुकवा' हो । यो नेपालको मैथिली साहित्यको पहिलो उपन्यास हो र यसलाई पहिलो आञ्चलिक उपन्यास पनि भनिन्छ ।

प्रगतिवादी उपन्यास: समाजमा गरिब वर्गको पनि उत्थान हुनुपर्छ भन्ने विचार व्यक्त भएका उपन्यासमा कादो आ कोइला, ठुमुकी बहुकमला, गामक भलादमी आ भरुवा र मर्सिनी हुन् ।

देशप्रेम: देशप्रेमको भाव व्यक्त भएको उपन्यास 'सेहन्ता' हो ।

नारीवादी: मैथिली नारी जीवनका यथार्थ पक्षलाई समेटिएको उपन्यास 'विनुमाइकी बेटी' हो ।

¹³⁶ अतुलेश्वर भ्ना, पूर्ववत्, पृ. २७

¹³⁷ ऐजन, पृ. ३०

¹³⁸ ऐजन

४.१.२ नेपालका मैथिली उपन्यासहरू

क्र.सं.	कृति	कृतिकार	प्रकाशक	प्रकाशित
१.	भोरुकवा	डा. धीरेश्वर भा 'धीरेन्द्र'	साधना प्रकाशन: मधुवनी	१९६५ ई.
२.	कादो आ कोइला	"	जानकी पुस्तक भण्डार जनकपुर	१९८० ई.
३.	ठुमुकी बहुकमला	"	साधना प्रकाशन: मधुवनी	१९८३ ई.
४.	सेहन्ता	कुवर कान्त	-	१९८३ ई.
५.	विनुमाइकी वेटी	श्याम भा	-	१९६७ ई.
६.	मर्सिनी	डा. अरूणकुमार भा	-	१९९३ ई.
७.	गामक भलादमी आ भरुवा	राजारामसिंह राठौर		२००५ इ.

४.२ कथा विधाको सर्वेक्षण

नेपालको मैथिली कथाको आरम्भ भएको समय त्यति पुरानो छैन । नेपाली मैथिली साहित्यमा कविता र नाटक जति पुराना छन् त्यसको तुलनामा कथा विधा निकै नयाँ देखिन्छ । मिथिलामा कविता र नाटक प्राचीन समयदेखि नै लेखिएको र प्रकाशित भएको पाइन्छ भने कथा विधाले त भन् सन् १९५५ सम्मको समयलाई पर्खनुपर्छ ।^{१३९}

४.२.१ विकास प्रक्रिया

नेपालको मैथिली कथा साहित्य एकै चोटि स्पष्ट विधाका रूपमा देखापर्छ । सन् १९५५ मा पं सुन्दर भा 'शास्त्री'को कथा 'अखनु बखाडी नहि फुजैले' लाई प्रथम नेपालको मैथिली कथा मानिन्छ । कथामा सामाजिक यथार्थका साथै दलित पीडितको अवस्थालाई चित्रित गरिएको छ ।^{१४०} शास्त्रीको यही प्रभावलाई ग्रहण गरेर पं जीवनाथ भाले 'विमाता', पं लक्ष्मण शास्त्रीले 'चौढ चन्द्र' र पं माथुरनन्द चौधरीले 'शीला' को प्रकाशन गरे । तथापि यी कथाहरूले समकालीन नेपाली मैथिली कथा साहित्यको विकासक्रममा निर्णायक नेतृत्व दिन सकेका

^{१३९} सुन्दर भा, अखनु बखारी नै फूजलै, (वैदेही कथा विशेषाङ्क) १९५५ ई.

^{१४०} अतुलेश्वर, पूर्ववत्, पृ. १९

छैनन् ।¹⁴¹ यस प्रकारको मैथिली कथा साहित्यको जडतालाई चिर्दै भारतको विहारबाट नेपालको जनकपुर कलेजमा मैथिली विषय पढाउन आएका डा. धीरेश्वर भ्ना 'धीरेन्द्र' को महत्त्वपूर्ण योगदान पाइन्छ । नेपालको मैथिली कथा साहित्यको निर्णायक नेतृत्व तिनै प्रतिष्ठित व्यक्तित्व डा. धीरेन्द्रले गरेका छन् । डा. धीरेन्द्रले १९६१ इ. मा नेपाल आएपछि मैथिली साहित्यमा एउटा पुनर्जागरणको आरम्भ भयो । जसको प्रभाव कथा साहित्यमा देखापर्यो । धीरेन्द्रले मुलत कथाकारका रूपमा आफूलाई उभ्याइसकेको देखिन्छ । यिनका कथाहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा छरिएर रहेका छन् भने इ. १९८२ पछि लगातार चारवटा कथा सङ्ग्रहहरू प्रकाशित भए तिनमा 'कुहेस आ किरण (१९८२, इ.) 'पभाइत घरका आगि' (१९८४, इ.) 'शतरूपा आ मनु' (१९८४, इ.) 'नवमन्दिर' (१९९०, इ.) गरी चारवटा छन् ।¹⁴² यसरी मैथिली कथा साहित्यको एउटा स्पष्ट मार्गचित्र कोर्न होस् या यसलाई समुन्नतको बाटोमा लान धीरेन्द्रले महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाए । यसै सन्दर्भमा वरिष्ठ मैथिली विद्वान् रामभरोस कापडि 'भ्रमर' को उक्ति उल्लेख्य छ - '१९३० इ पछिको नेपाली मैथिली साहित्यमा आएको जडता, क्रमभङ्गतालाई विचार गरी धीरेन्द्रले नयाँ नयाँ रचनाकारको एउटा समूह गठन गरे जुन समूहले डा. धीरेन्द्रको प्रेरणा र उद्वोधनसँग सम्बन्धित छ ।¹⁴³ यस अवधिमा प्रकाशित धीरेन्द्रका कथाहरूमा मानव जीवनका यथार्थपक्षलाई उद्घाटित गर्दै एउटा पात्रको मनोदशाको सुक्ष्म चित्रण गरेका छन् । यसरी धीरेन्द्रले बनाएको बाटोमा उनका अनुयायी कथाकारहरूले आफ्ना रचनामा आफ्नै ठाउँको माटोपानीको गन्धलाई ल्याउने ठूलो प्रयास गरेका छन् ।¹⁴⁴ डा. धीरेन्द्रका अनुयायीहरूमा क्रमशः रामभद्र, डा. राजेन्द्र विमल, रामभरोस कापडि 'भ्रमर', अयोध्यानाथ चौधरी, रेवतीरमण लाल, राना सुधारकर, उपाध्याय भूषण, लोकेश्वर व्यथित, वज्रकिशोर ठाकुर, गंगाप्रसाद अकेला, मिनाक्षी ठाकुर, कुवेर घिमिरे, श्यामसुन्दर शशी, सुरेन्द्र लाभ, लगायत छन् ।¹⁴⁵

माथि उल्लिखित कथाकारहरूमा सन् १९६० को दशकमा रामभद्रको 'एकटा ब्राम्हाण्ड आर' 'सीतामाने नोर' 'प्रायश्चित' लगायत फुटकर कथा विभिन्न पत्रपत्रिकामा फुटकर प्रकाशित भएका छन् । राजेन्द्र विमलका 'आगि आ धूआ', धधर्केत भविष्य, रामछापके

¹⁴¹ ऐजन

¹⁴² ऐजन

¹⁴³ रामभरोस कापडि 'भ्रमर', "नेपाली कथामा माटोपानीको गन्ध", (दरभङ्ग, वैदेही कतथा विशेषाङ्क, १९८९ ई.), पृ. १३२

¹⁴⁴ ऐजन

¹⁴⁵ राजेन्द्र विमल, पूर्ववत्, पृ. ३८

श्रवणकुमार, ठेस, रामभरोस कापडि 'भ्रमर' को 'विरडो', छाउर, 'तोरासंग जयवो रे कजुवा' (कथा सं.), अयोध्यानाथको 'एउटा हेरायल सम्बोधन' (क.सं.) प्रतिशोध रेवतीरमण लालको ममताक डोरी, दशरुपिया नोट, कुट्टेसक बीच, चतुर्थी, दादा, 'माधव गेल मधुपुर सँ' (क.सं.), रानासुधाकरको 'दीयरी' छाहरि, तरक काँट, चोलियामे चोर वसे गोरी, नुवाक चोरी, सुरेन्द्र लाभको 'खोभार', पेण्डुलम, 'एकटा सूर्योदय' लोकेश्वर दत्तको 'रेगनिक काँट', भुवनेश्वर तुकडा सय, गंगाप्रसाद अकेलाको 'दु टुकडा सुपारी', वज्रकिशोर को 'मेघाओन', 'आकाश' डा अरूणकुमार भ्नाको 'पुन विवाह' योगेन्द्र नेपालीको 'घुसखेर', सुश्री किरणको नोरक जलमे डुवल एकटा ताजमहल लगायत आदि कथाहरू नेपाली मैथिली साहित्यमा १९६० ई. (२०१७) पछिको दसकदेखि देखापरेका कथा हुन्।^{१४६}

यसरी फुटकर रूपमा प्रकाशित भएका कथाहरूलाई पछि गएर सङ्ग्रहमा राख्ने काम गरियो। जसमा धुमकेतुको 'अगुंरवान', रामभरोस कापडि 'भ्रमर' को 'तोरासंग जएवो रे कुजुवा' रेवतीरमण लालको 'ओतिह कमला जयती छ, कमला 'माधव गोल मधपुर सँ,' डा. सुरेन्द्र लाभको 'कथायात्रा' अयोध्यानाथको 'एउटा हेरायल सम्बोधन', 'भ्रमर' को 'हुगली उपर वहैत गंगा' लगायत कथा सङ्ग्रह प्रकाशित भएका छन्।^{१४७} त्यसैगरी डा. धीरेश्वर भ्ना 'धीरेन्द्र'को सम्पादकत्वमा 'मैथिली गद्य सङ्ग्रह' नेपालका प्रतिनिधि गल्फ, डा. सुरेन्द्र लाभको सम्पादकत्वमा प्रकाशित 'नेपालीय मैथिली गल्फ' लगायत आदि कृति पनि प्रकाशित भएको पाइन्छ।^{१४८}

यी सङ्ग्रहको अलवा धेरै कथाकारका कथाहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा छरिएर प्रकाशित भएको पाइन्छ। मैथिली कथा साहित्यमा थोरै लेखेर पनि कालजयी बनेका कथाकारहरूमा रामभद्रको 'एकटा ब्राम्हाण्ड आर', सीता माने नोर, प्रायश्चित, डा. राजेन्द्र विमलको मयूरपंखी गीतक रक्त, रामेछापक श्रवण कुमार, भुवनेश्वर पाथेयको, 'फुटलचुडि', अतित टुकडी, राजेन्द्र किशोर 'चोट', रामनारायण सुधारको 'दीयारी' 'पुतली वाल हात' आदि कथा कृति गुणात्मकताका हिसावले उल्लेख्य मानिन्छन्।^{१४९} नेपालमा मैथिली कथा साहित्यलाई अझ माथि उकास्नमा धीरेन्द्र प्रेमर्षि, रमेश रञ्जन, योगेन्द्र नेपाली, श्यामसुन्दर शशी, नवीनचन्द्र गंगाप्रसाद

^{१४६} ऐजन

^{१४७} सूचीपत्र, रामभरोस कापडि 'भ्रमर' बाट प्राप्त

^{१४८} धीरेन्द्र प्रेमर्षि, पूर्ववत्, पृ. १३७

^{१४९} ऐजन

अकेला, वदरी नारायण वर्मा, विनोदचन्द्र ललन आदि कथाको माध्यमबाट मैथिलीलाई समृद्ध बनाउने कार्यमा जुटेका छन्।¹⁵⁰

यसप्रकार नेपालमा लेखिएका मैथिली कथाहरूलाई निम्नअनुसार मोटामोटी वर्गीकरण गरिएको छ -

१. पहाडको जनजीवनको पृष्ठभूमिमा लेखिएका कथा - डा. धीरेन्द्रको 'पहाडका फूल', राजेन्द्र विमल 'ठेस', 'श्रवणकुमार' 'सीता माने नोर' राभद्रको, खेती रमणका कनखा अगराही
२. पारिवारिक जीवनकथा - धीरेन्द्रको 'मायी', 'देवर'
३. सामाजिक जीवनकथा - सप्तव्याथा, गामक वेटा पुनर्विवाह आदि ।
४. जासूसी कथा : रेवतीरमणको 'एकराति मृत्युक मध्य'
५. कथा-रिपोर्ताज : सुरेन्द्र लाभको 'एकटा सूर्योदय'
६. राजनीतिक कथा : राजेन्द्र विमलको 'आगि आ घूआँ' भ्रमरको जीत अपन अपन, योगेन्द्र नेपाली 'घुसखोर'
७. यौन कथा : भ्रमरको 'छाउर', पाँक, अयोध्यानाथ चौधरी 'राति आ अजन्ताक ओक मूर्ति'
८. बालमनीवैज्ञानिक कथा : विमलको 'प्लास्टर कटैत', डा. धीरेन्द्र 'पीरा आम', दुलारी माया
९. वृद्धावृद्धाका कथा : दादी, एकाठ धीरेन्द्रको, असक्क भ्रमरको
१०. प्रेमकथा - विमल 'विषतिया', वालुक घर 'भ्रमर'को तोरासँग जसको रे कुमवा, रामनारायण सुधारको -नुवाक चोरी
११. अस्तित्ववादीकथा - विमलको, 'संगमरपरक मूर्ति, कौआक टाय टाय
१२. नारी मनोवैज्ञानिक कथा - धीरेन्द्रको मामी, मादाकाकोड, विधवा, मिनाक्षीको मां पापा कहाँ छथि, किरणको नोरक जलेय डूवल ताजमहल
१३. शिकार कथा - आर.पी. सिंहको 'शिकार'।¹⁵¹

---

¹⁵⁰ ऐजन

¹⁵¹ राजेन्द्र विमल, पूर्ववत्, पृ. १३९

४.२.२ नेपालका मैथिली कथाहरू

क्र. सं.	कृति	कृतिकार	प्रकाशक	मिति
१.	अखनु वखारी नहि फूजर्ले	पं सुन्दर भा शास्त्री	वैदही कथा विशौं	२०१२
२.	विमाता	पं जीवनाथ भा		२०१२
३.	चोठचन्द्र	पं लक्ष्मण शास्त्री		
४.	शीला	पं माधुरनन्द शास्त्री		
५.	कुर्हस आ किरण (क्र.सं.)	डा. धीरेश्वर भा 'धीरेन्द्र'	साधना प्रकाशन मधुवनी	२०३९
६.	पभाइत घूरक आगि (क.सं.)	"	"	२०४१
७.	शतरूपा आ मनु (क्र.सं.)	"	"	२०४१
८.	नवमन्दिर (क्र.सं.)	"	"	२०४१
९.	तोरासंग जएवौ रे कुजवा (क.सं.)	रामभरोस कापडि 'भ्रमर'	मैथिली एकडेमी पटना	२०४४
१०.	माधव नहि आएल मधुपुरसँ (क.सं.)	रेवतीरमण लाल	"	२०४५
११.	मेपालीय मैथिली गल्फ (क.सं.)	सपा सुरेन्द्र नाथ	"	२०४६
१२.	कथा यात्रा (क.सं.)	"	"	२०६२
१३.	एकटा हेरायल सम्बोधन (क.सं.)	अयोध्यानाथ चौधरी		२०६५
१४.	हुगली उपर वहैत गंगा	रामभरोस कापडि 'भ्रमर'		२०६५
१५.	नेपालक प्रतिनिधि गल्फ (क.सं.)	डा. धीरेश्वर भा धीरेन्द्र	ने.रा.प्र.प्र.	२०३८
१६.	मैथिली गद्य सं (सम्पादन)	"	ने.रा.प्र.प्र.	२०५६
१७.	मिथिलाञ्चलको किछु लोक कथा	डा. ग्रंगाप्रसाद अकेला	ने.रा.प्र.प्र.	२०५५
१८.	ई हमारे कथा थिक (क.सं.)	डा. राजेन्द्र विमल	-	२०६०
१९.	क्षितिजके ओहिपार	भवनेश्वर पाथेय	-	२०२८

२०.	उदास मन (क.सं.)	सन्तोष कु. मिश्र	नरेश मिश्र: जनकपुर	२०
२०.	पोरूपुत (क.सं.)	सन्तोष कु. मिश्र	धर्मकलादेवी र गुडिया मिश्र	२०६४
२१.	खण्डित लोक, मे दु पिठीक दियारी (फटुकर)	राना सुधारक	समकालीन साहित्य काठमाडौं	२०
२२.	'माल्टो'	वृषेशचन्द्र लाल	समकालीन साहित्य, काठमाडौं, अङ्क-१ ने.प्र.प्र.	२०६२
२३.	दू पत्र दू पात्र	डा. भोगेन्द्र भा	समकालीन साहित्य, काठमाडौं, अङ्क-१ ने.प्र.प्र.	

४.३ नाटक विधाको सर्वेक्षण

परिचय

मैथिली नाटकको विकासमा संस्कृत नाट्य साहित्यकै प्रत्यक्ष प्रभाव पाइन्छ । मैथिली नाटक पूर्णत संस्कृतबाट प्राकृत हुँदै अपभ्रंश मैथिलीका रूपमा विकसित भएको छ । मैथिली नाटक ज्योतिरीश्वर ठाकुरको समय पश्चात तीनवटा धारमा परिणत भयो । ती धारले नेपाल, दरभङ्गा (विहार) र आसाममा गएर फरक-फरक नामले विकसित हुने अवसर प्राप्त गर्‍यो । नेपाल उपत्यकामा विकसित धारलाई मल्लकालीन नाटकका नामले चिनिन्छ, भने आसाममा विकसित नाटकलाई 'अंकिया' नाटक भनिन्छ । यता विहारमा विकसित नाटकलाई 'कीर्तनियाँ' भनिन्छ । यो नाटक भजन कीर्तनका सन्दर्भमा गाउँ-गाउँमा देखाइने नाटक हो । यो नाटक अद्यापि मिथिला क्षेत्रमा जीवितै छ ।

४.३.१ विकास प्रक्रिया

नेपाल उपत्यकामा मैथिली भाषा र साहित्यको प्रारम्भ विकास र विस्तार हुनमा मिथिला राज्यमा मुसलमानको आक्रामण थियो । १३२६ ई. मा मिथिला राज्यमा आक्रमण भयो सो आक्रमणबाट हार बेहोरेका राजा हरिसिंह र उनका सहयोगी नेपाल उपत्यकामा शरण लिन आइपुगे । उनी सँगै मिथिलाका प्रकाण्ड विद्वान्हरू नेपाल उपत्यकामा प्रवेश गरे फलस्वरूप

काठमाडौं भक्तपुर, ललितपुर, बनेपा लगायत ठाउँमा मैथिली साहित्यले ठूलो बृद्धि र विकास हुने अवसर पायो । यसरी १३२६ ई. अर्थात् १४३८ सालमा प्रवेश पाएको मैथिली साहित्यले नेपाल उपत्यकामा पृथ्वीनारायण शाहले आक्रामण गरी नजितिञ्जेल अर्थात् १८२५ सालसम्म विकास हुने अवसर पायो ।

नेपालको मैथिली नाट्य साहित्यलाई तीन चरणमा विभाजन गरी अध्ययन गर्नु उपयुक्त हुन्छ । ती चरणहरू यस प्रकार तल दिइएको छ :-

- i) प्राचीन काल - १४५० साल पूर्व
- ii) माध्यमिक काल - १४५० - २००० साल
- iii) आधुनिक काल - २०००- हालसम्म

i) **प्राचीन काल:** यस कालमा एउटा मात्र नाटक ज्योतिरीश्वर ठाकुरको 'धूर्तसमागम' लेखिएको पाइन्छ ।^{१५२} संस्कृत भाषामा राम्रैसँग नाटक विधाको विकास भएपनि यस नाटकले भने स्पष्ट रूप धारणा गरिसकेको छैन तर जेहोस् मैथिली नाटक साहित्यमा बीजारोपण गर्ने काम भने अवश्य यस नाटकले गरेको देखिन्छ । **धूर्तसमागम** पछि अन्य नाटकले प्राचीन समयमा मैथिली नाट्य साहित्यमा देखिदैन ।

प्राचीनकालका नाटकका प्रवृत्तिहरू:

नेपालको मैथिली नाट्य साहित्यको प्राचीन कालमा एउटामात्र नाट्यकेति लेखिएको पाइन्छ । त्यो कृति चौधौं शताब्दीका ज्योतिरीश्वर ठाकुरको 'धूर्तसमागम' हो । यस कृतिमा श्रृङ्गारिकता पाउन सकिन्छ ।

ii) **माध्यमिक काल (१४५०-२००० साल):** नेपाली मैथिली नाटक साहित्यको मध्यकाल काठमाडौं उपत्यकाबाट शुरु भइ यहीवाट अन्त्य भयो । यस कालमा नाटक विधाले नेपाल उपत्यकामा स्वर्णकाल नै मनायो । मध्यकाललाई मल्लकालीन समय पनि भनिन्छ । मल्लकालमा नेपालमा ६४ वटा नाटक रचिएको पाइन्छ । सो परिमाणका नाटक आज पनि नेपालको राष्ट्रिय अभिलेखालयमा उपलब्ध छन् । ६४ वटा नाटकमा सबभन्दा बढी भक्तपुरमा ५४ वटा नाटक, काठमाडौंमा छ वटा, ललितपुरमा ३ वटा, बनेपामा १ वटा नाटक रचना

^{१५२} दिनेशकुमार झा, पूर्ववत्, पृ. १०९

गरेको पाइन्छ, ¹⁵³ यी नाटकका नाटककार धेरैजसोका नाम अज्ञात छ, भने कतिपय लेखकका ठाउँमा राजाको नाम पनि आएका छन् । यी ६४ वटा नाटकका नाटककारहरूमा प्रमुख रूपमा जगज्योतिर्मल्ल, जगतप्रकाश मल्ल, जितारी मल्ल, भुपतिन्द्र मल्ल, रणजीत मल्ल, नरेन्द्र मल्ल, वंशमणि भ्ना, विष्णुसिंह मल्ल जयराम दत्त र ५ जना नाटककार अज्ञात छन् ¹⁵⁴ यसरी यति धेरै परिमाणका नाटक मध्यकालमा लेखिनु मैथिली नाट्य साहित्यको उत्कर्षको काल हो ।

माध्यमिक कालका प्रवृत्तिहरू:

नेपालको काठमाडौं उपत्यकामा विकास र विस्तार भएको मध्यकालमा मैथिली साहित्यको नाट्य विधाले निक्कै फस्टाउने अवसर पायो । यस समयमा लेखिएका ६४ वटा नाटकहरू भक्तिधारा, पौराणिक धारा र श्रृङ्गारिक धारा गरी तीन धारामा लेखिएका छन् । भक्तिधारामा लेखिएका नाटकमा: रामायण, कृष्णचरितम्, रामचरित् लगायत आदि नाट्य कृतिहरू भगवान्लाई प्रमुख स्थान दिएर लेखिएका कृतिहरू हुन् ।

पौराणिक नाटक: कंशवध, शम्बरासुरोपाख्यान, लगायत नाकमा पुराणका पात्रहरूलाई नाटकमा स्थान दिएका छ ।

श्रृङ्गारिक धारा: उषाहरण, नलचरित, गौरीविवाह, गोपिचन्द्रोपाख्यान, जालन्धरोपाख्यान लगायत नाटकमा श्रृङ्गारिकता पाउन सकिन्छ ।

iii) आधुनिक काल (२००० साल-हालसम्म): नेपालमा प्रजातन्त्रको उदयसँगै मैथिली नाटकले पनि आधुनिककाल शुरु भयो । आधुनिककालको प्रथम नाटक महेन्द्र भ्ना 'मलङगिया' को २०२६ सालमा प्रकाशित 'लक्ष्मणरेखा खण्डित' हो । त्यसपछि उनैका 'एक कमल नोरमे, 'जुआयल कनकनी' २०३६ सालमा प्रकाशित 'ओकरा आगनक वारहमासा', काठकलोक, कमलाकातक राम लक्ष्मण आ सीता, पुस जाड कि माघ जाड' लगायत नाटक प्रकाशित छन् त्यसैगरी 'टुटल टागक एकटा ओर' (एकाङ्की सङ्ग्रह) पनि प्रकाशित छन् यसका साथै विभिन्न पत्रपत्रिकामा एकांकीहरू छरिएर प्रकाशित भएको पाइन्छ ।

मलंगियापछि सक्रिय रूपमा नाटकमा लाग्ने अर्का नाटककार हुन् रामभरोस कापडि 'भ्रमर' । उनका 'एकटा आओर बसन्त', 'रानी चन्द्रावती', महिषासुर मुर्दावाद एवम् अन्य नाटक

¹⁵³ ऐजन, पृ. ११६

¹⁵⁴ ऐजन

लयागत प्रकाशित छन् । भ्रमरका नाटकहरूलाई हाल नेपालीमा 'भ्रमरका उत्कृष्ट नाटकहरू' (२०६४) शीर्षकमा प्रकाशित गरिएको छ । त्यसैगरी नाटकका क्षेत्रमा कलम चलाउने अन्य नाटककारहरूमा डा. धीरेश्वर भ्वा 'धीरेन्द्र' को 'राजा शिवसिंह र परम्परा', सुरेन्द्र लाभको 'वताह जनता' डा. राजेन्द्र विमलको 'नौटंकी चलिरहल अछि' लगायत नाटकहरू प्रकाशित छन् । यिनीहरूका अतिरिक्त रेवतीरमण लाल श्यामसुन्दर शशी, सुदर्शन लाल, रमेश रञ्जनले पनि नेपालको मैथिली नाट्य साहित्यमा कलम चलाएका छन् ।

आधुनिक कालका नाट्य प्रवृत्तिहरू:

यस कालमा त्यस्तो धार वा प्रवृत्ति पाइँदैन । यस समयका रामभरोस कापडि 'भ्रमर' र महेन्द्र मलगिया महत्त्वपूर्ण नाटककार मानिन्छन् । यी दुवै नाटककारले समाजका समसामयिक वस्तुस्थितिलाई आफ्नो नाटकको सामल बनाएका छन् । नेपालमा प्रजातन्त्र प्राप्त पछिको जनताको अवस्थाको चित्रण भ्रमरका भरिएको पोखरीको मर्म, नेताजी आउँदैछन् लगायत नाकमा पाइन्छ ।

४.३.२ नेपालका मैथिली नाटकहरू

क्र.सं.	कृतिकार	कृति	प्रकाशक	मिति
१.	अज्ञात	विद्याविलाप नाटक	रा. अ.	१५३३ इ.
२.	वंशमणि भ्वा	मुदितकुवलाख	रा. अ.	१६१९ इ.
३.	जगज्याति मल्ल	हृदगौरीविवाह, कुञ्जविहार	रा. अ.	१६१९ इ.
४.	जगतप्रकाश मल्ल	उषाहरण, नलीय, पारिजातहरण, प्रभावतिरहरण, मलमगान्धिनी, मूलराशी देवोपाख्यान, मदन चरित	रा. अ.	१६५० इ.
५.	अज्ञात	मदालसाहरण, वरुयिनीहरण महाभारत, रामायण, नवदुर्गा, भाषा, गौरी विवाह	रा. अ.	१६५० इ.
६.	भूपतीन्द्र मल्ल	जैमिनिभारत,	रा. अ.	१७५० इ

		मुदावतीहरण, विक्रमचरित श्रीखण्ड चरित, पशुपति, महाभारत		
७.	रणजित मल्ल	उषाहरण, इन्द्रविजय, रुक्मिणीहरण, वाल्मीकि, कृष्णचरित, मदनचरित लगायत २० वटा	रा. अ.	१७६० इ.
८.	महेन्द्र मलंगिया	टुटल तागत एकटा ओर (ए.सं)	जानकी पुस्तक भण्डार	१९८३ इ.
९.	रामभरोस कापडि 'भुमर'	रानी चन्द्रावति (नाटक)		२०४५ साल
१०.	"	एकटा आओर वसन्त (नाटक)		२०५२ साल
११.	"	महिषासुर एंव अन्य नाटक		२०५४ साल
१२.	महेन्द्र मलंगिया	काठक लोक	मिनार प्रकाशन जनकपुर	१९९२ ई.
१३.	सुरेन्द्र लाभ	वताहा जनता		
१४.	उपेन्द्र भगवत नागवंशी	मुक आत्मा	आकृति प्रकाशन, जनकपुर	२०६० साल

४.४ अन्य विधाहरू

नेपालो मैथिली साहित्यको समालोचना, निबन्धका क्षेत्रमा ज्यादै थोरै काम भएको छ । यस क्षेत्रमा प्रो. ब्रजकिशोर ठाकुरको 'अध्ययन ओ विवेचना' तथा डा. प्रफुल्ल कुमार सिंह 'मौन' को 'नेपालको मैथिली साहित्यको इतिहास' प्रकाशित छ । डा. युगेश्वर वर्मा, श्रीकृष्ण मिश्र, डा. हरिदेव मिश्र, डा. कृष्णचन्द्र मिश्र, डा. योगेन्द्र प्रसाद यादव, डा. रामअवतार यादव, डा. रामदयाल राकेश लगायतका व्यक्तिहरू समालोचना र निबन्धका क्षेत्रमा लागेका छन् ।

अन्तर्वाताका क्षेत्रमा रेवतीरमण लालको 'साक्षात्कार' (२०४०) एकमात्र कृति प्रकाशित भएको पाइन्छ । यसका अलावा रामभरोस कापडि 'भ्रमर' का फुटकर अन्तर्वाता छन् तिनमा

केदारमान व्यथित, माधव घिमिरे, विजयवहादुर मल्ल, शुत्रुधन सिन्हा आदिसँगका गरेका ऐतिहासिक अन्तर्वाता पनि रहेका छन् ।

अनुवादका क्षेत्रमा भने केही मात्रामा कार्य भएको देखिन्छ, खासगरी संस्कृत, हिन्दी, अंग्रेजी र नेपालीबाट मैथिलीका केही फुटकर तथा संग्रहहरूको अनुवाद भएको देखिन्छ । जसमा कालिदासको 'मेघदुत'लाई सूर्यकान्त भाले चादनी शाहका कवितालाई लोकेश्वर व्यथित ले, 'सात जापानी कथा' लाई रामदयाल राकेशले मैथिलीमा अनुवाद गरेका छन् । नेपालीबाट मैथिलीमा शिरिषको फूल, 'स्वप्नकथा जारी छ', लगायत कृति पनि अनुवाद भएका छन् ।

४.५ निष्कर्ष

गद्य विधा भन्ने वित्तिकै पद्य विधा बाहेकका सबै विधा गद्य विधा हो । नेपालको मैथिली साहित्यको गद्य विधामा नाटक विधा प्राचीन समयदेखि लेखिए पनि नाटक बाहेक अन्य विधा (आख्यान, निबन्ध, समालोचना) भने आधुनिक समय अर्थात् २००७ सालपछि मात्र लेखिए । चौधौं शताब्दीका ज्योतिरीश्वर ठाकुरको 'धूर्तसमागम' ले नाटक विधाको प्रारम्भ गरेको छ भने यसपछि यस विधाले मल्लकालमा आएर उत्कर्षता प्राप्त गर्‍यो र स्वर्णकाल पनि मनायो । उपत्यकामा १४ औं शताब्दीदेखि उन्नाइसौं शताब्दी सम्मका मल्लराजाहरूले मैथिली साहित्यको श्रीवृद्धिमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिए । मल्लकालपछि करिब २०० वर्षसम्म यस भाषाको नाटकसँगै सबै विधाले गुप्तवास बस्नुप‍र्यो भने नेपालमा प्रजातन्त्रको आगमनसँगै मैथिलीले पनि फेरि पुर्नजीवन प्राप्त गर्‍यो र हाल आधुनिक समयमा आएर मध्यकालमा मनाएको स्वर्णकाललाई फेरि फर्काउने दाउमा मैथिली साहित्यकारहरू लागी परेका छन् । तिनमा रामभरोस कापडि 'भ्रमर' र महेन्द्र मलंगिया महत्त्वपूर्ण छन् ।

मैथिली आख्यान साहित्यको शुरुवात २०१२ सालमा प्रकाशित 'अखनु बखाडी नहि फूजैल' कथाबाट भएको हो । यस कथाको सिर्जनासँगै अन्य कथा र उपन्यासहरू पनि लेखिन थाले । तिनमा पहिलो उपन्यास 'भोरुकवा' हो जुन २०२२ सालमा लेखियो । यस क्रममा विभिन्न सांस्कृतिक निबन्ध तथा अन्य निबन्धका क्षेत्रमा पनि कार्य भएका छन् भने अन्तर्वाता साहित्यमा एउटा मात्र कृति र समालोचनाका क्षेत्रमा केही कार्यहरू भएका छन् तर जे होस् आज आधुनिक कालमा आएर मैथिली गद्य साहित्यले पनि अन्य साहित्यसरह आफूलाई विकास गर्दै लगेको छ ।

परिच्छेद पाँच

अनुवाद परम्परा

परिचय

मानिस पृथ्वीको एकमात्र यस्तो प्राणी हो जसमा एकभन्दा बढी भाषाको प्रयोग गर्न सक्ने विलक्षण क्षमता रहेको हुन्छ । दैनिक जीवनमा विभिन्न भाषाहरूको प्रयोग गर्न सक्नुका साथै ऊ सञ्चारका विभिन्न कार्यक्रम तथा व्यवस्थाको उपयोग गर्न सक्दछ । मानिस यस्तो चेतनशील प्राणी हो, जसले ऐतिहासिक अनुभवबाट प्राप्त तथा स्मृतिपटलमा सञ्चित ज्ञान भण्डारलाई दैनिक जीवनमा प्रयोग गर्न सक्दछ । त्यसैले मानिस आफ्नो दिक्कालको घेरा भित्र मात्र सीमित रहेर बाँच्न सक्दैन । यस सन्दर्भमा अनुवाद मात्रै एक यस्तो साँचो हो जसले विश्वज्ञान भण्डारको भोटे ताल्चा खोल्न सक्दछ ।

अनुवादकले एक भाषा र अर्को भाषा बीचमा मानिसलाई साहित्य संस्कृतिका विविध पक्षका बारेमा ज्ञान प्रदान गर्दछ, र यसले कालन्तरमा उसमा सांस्कृतिक सम्पर्क प्रतिको मोह भातृत्व, सौन्दर्य चेत, शान्ति तथा सद्भाव जस्ता मानवीय भावनाको बीजारोपण हुने गर्दछ । विशुद्ध मानवीय उद्देश्यका लागि समर्पित हुँदै अगाडि बढेको अनुवादक आज आएर 'अन्तर सांस्कृतिक मध्यस्थकर्ता' को रूपमा इतिहासको निर्णायक विन्दुमा उभिएको छ । यस्तो अनुवादले विभिन्न देश र भाषाहरू बीच खिचिएका सम्पूर्ण सीमारेखाहरू हटाउनुका साथै स्रोत - भाषा-संस्कृतिको विकल्पको खोजी गरेका छन् ।

नेपालको परिवेशमा कुरा गर्ने हो भने अनुवाद गर्ने प्रचलन निकै पुरानो देखिन्छ । नेपाल एक बहुल धर्म संस्कृति, जनजाति भाषाभाषीको मुलुक भएको हुनाले एक जातिका भाषिक कृतिको अर्को जातिका भाषिक वक्ताले आस्वादन लिन पाउनु निकै उल्लेखनीय कार्य हो । यस प्रकारको अनुवाद परम्पराले भाषिक विविधता प्रतिको सुझ-बुझलाई बढाएको छ । नेपालमा पनि विविध भाषाहरू बीचको खाडललाई पुर्ने जमर्को यस अनुवाद परम्पराले गरेको छ ।

नेपालका विविध भाषामध्ये नेपाली पछिको दोस्रो महत्त्वपूर्ण र ठूलो भाषा मैथिली र नेपाली बीचमा पनि अनुवाद परम्पराको एकलामो श्रृङ्खला देखिन्छ । यी दुई भाषाका साहित्य

आज निक्कै समृद्ध छन् । त्यसैले एक अर्का भाषा बीचमा बोध्यताको कार्य विभिन्न अनुवादकहरूले गरेका छन् । जसले गर्दा भाषिक समुदाय बीचमा हार्दिकताको पुल स्थापना भएको देखिन्छ ।

नेपालीबाट मैथिलीमा, मैथिलीबाट नेपालीमा विभिन्न कृतिहरूको विभिन्न विद्वानहरूले अनुवाद गरेका छन् । यसरी यस परम्पराको शुरुवात वि.सं. २०२२ सालमा म.वि.वि. शाहको कविताहरूको सङ्ग्रह 'उसका लागि' नेपाली भाषाको कृतिलाई अनन्त विहारीलाल दासले मैथिलीमा 'ओकर लेल' शीर्षकमा प्रकाशित गरेपछि शुरु भएको हो । त्यसपछि वि.सं. २०२९ सालमा मैथिली महाकवि विद्यापतिको 'विद्यापति पदावली' लाई कृष्णप्रसाद उपाध्यायले नेपालीमा अनुवाद गरेपछि मैथिलीबाट नेपालीमा अनुवाद गर्ने प्रचलन शुरु भएको हो । यसरी शुरु भएको नेपाली र मैथिली अनुवाद परम्परालाई आजसम्म पनि कायम राखिएको छ । अनुवाद कार्यले नेपाली र मैथिली दुवै भाषाका भाषिक कृतिको स्वाद अर्को भाषाका बक्ताले आस्वादन गर्न पाएका छन् । समग्रमा भन्नुपर्दा अनुवादले मानवीय मूल्यलाई सबल बनाएको छ । संसारमा आज सैकडौं भाषाहरूका साहित्यलाई एउटा संस्कृतिबाट अर्को संस्कृतिमा लैजान अथक प्रयास गरेको देखिन्छ । जसमा अनुवाद परम्पराको ठूलो योगदान रहेको छ ।

५.१ मैथिलीबाट नेपालीमा अनुवाद भएका कृतिहरू

५.१.१ विद्यापति पदावली

परिचय

नेपाल एक जातजाति, भाषाभाषी सम्प्रदायको बसोवास भएकोसाभ्ता स्थल हो । यिनै बहुल धर्म संस्कृतिको जर्गेना गर्ने उद्देश्यले २०१४ सालमा स्थापना भएको नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानले कला वाङ्मयका क्षेत्रमा उल्लेख्य कार्य गरेको छ । यसै सन्दर्भमा नेपाली पछिको दोस्रो ठूलो नेपालको भाषाका श्रदय महाकवि विद्यापति ठाकुरको 'विद्यापति पदावली' गीतहरूको सङ्ग्रह मैथिली भाषाबाट कृष्णप्रसाद उपाध्यायले नेपालीमा अनुवाद गरे त्यसको प्रकाशन २०२९ सालमा नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानबाट भएको हो ।¹⁵⁵ यो पुस्तक नेपालीमा मैथिलीबाट अनुवाद भएको पहिलो पुस्तक हो । यस पुस्तकको प्रकाशनले नेपालको मैथिली भाषाको गीतिपदहरूलाई नेपाली भाषी पाठकले आस्वादन गर्न पाएका छन् ।

¹⁵⁵ विद्यापति, पूर्ववत्, पृ. द

‘विद्यापति पदावली’ पुस्तकको अनुवाद रामेछापमा जन्मथलो भएका कृष्णप्रसाद उपाध्ययायको कर्मथलो जनकपुर भएपछि, त्यही बस्दा उनले यस कृतिको अनुवाद गरे । उनले आफू मिथिलाका हरेक धार्मिक कार्यमा जाँदा विद्यापतिको मनमुग्धकारी गीतिपद सुनेर प्रभावित भई यस कृतिको अनुवाद गरेको कुराको उल्लेख गरेका छन् ।¹⁵⁶ पुस्तकको अनुवाद गर्दा मूल पुस्तकको लय, ताल, सङ्गीतात्मकतामा अलिकति पनि कम भएको देखिँदैन ।¹⁵⁷ यस पुस्तकका मूल लेखक मैथिली साहित्यको महाकवि हुन् । उनको जन्म ई. १४०७ मा हाल भारत र प्राचीन नेपालको मिथिला (तिरहुतिया) दरभङ्गा जिल्ला वेनीपट्टी थाना अन्तर्गत विसपी गाउँमा भएको थियो ।¹⁵⁸ यो गाउँ दरभङ्गा देखि उत्तरपश्चिम पट्टिको तेस्रो रेलवे स्टेशन ‘कम तौलको’ नजिकै छ ।¹⁵⁹ हाल विसपीमा विद्यापतिको एउटा स्मारक पनि निर्माण गरिएको छ ।¹⁶⁰ यिनी गजरथपुरका राजा गणेश्वर सिंहका आश्रित एवम् प्यारा सभा पण्डित थिए ।¹⁶¹ सानै उमेरदेखि धेरै राम्रा राम्रा कविता लेखेका अलौकिक प्रतिभा, आशुकवित्त्व शक्ति र कृतिमा कोमलकान्त पदावली देखेर नै मुग्ध भई राजा शिवसिंहले यिनको पैतृक गाउँ विषपीलाई दानपत्रमा लेखि यिनलाई दान दिएका थिए ।¹⁶²

विद्यापतिमा अभूतपूर्व वर्णनशक्ति थियो । उनी आफूले नदेखेको वस्तुको पनि वर्णन प्रत्यक्ष वस्तुको भै तत्काल गर्दथे ।¹⁶³ ‘विद्यापति पदावली’मा पनि यस प्रकारको अभूतपूर्व शक्ति वर्णन छ । एकसमय दिल्लीका बादसम्राट सुलतानले मिथिलामा आक्रमण गरी राजा शिव सिंहलाई बन्दी बनाइ दिल्ली पुऱ्याए । विद्यापति पनि राजालाई मुक्त गर्न त्यहीं पुगे र आफ्नो परिचय दिए ।¹⁶⁴ सुलतानले पनि उसैवखत स्नानघरमा नुहाइराखेकी एक सुन्दरीको वर्णन गर्न भने उनले पनि तत्कालै गीतिपदमा सत्य वर्णन गरिदिए जो यसप्रकार छ -

---

¹⁵⁶ विद्यापति, पूर्ववत्,

¹⁵⁷ ऐजन

¹⁵⁸ ऐजन, पृ. ख

¹⁵⁹ ऐजन

¹⁶⁰ ऐजन

¹⁶¹ ऐजन

¹⁶² ऐजन

¹⁶³ ऐजन

¹⁶⁴ ऐजन

कामिनि गर्छिन स्नान
हेदै हृदि हाम्छिन कामवान
भर्छ कपाल जलधारो
मानु मुख शशिडरले रुन्छ अँधारो ।¹⁶⁵

यतिले पनि सुलतानलाई चित्त बुझेन र विद्यापतिलाई एक वाकसमा बन्द गरी कुवाभिन्न भुण्डयाँई उसमाथि एक सुन्दरीलाई आगो फुक्न लगाए र उसैको वर्णन गर्न भने अनी उनले पनि व्यङ्ग्यात्मक रूपमा तत्कालै गीतिपदमा रचना गरिदिए जुन यस प्रकार छ -

सङ्गीनी ! निहुरी फुक आगो
तिम्रो कमल (मुख) मेरो भ्रमर (आँखा) ले देखें
मदन जागियो ...
यस सङ्कटबाट बच्यो भने
नयन मिलन अनि होला ।¹⁶⁶

यसरी यो अलौकिक आँशु कवित्व शक्ति देखेर अत्यन्तै प्रभावित भै सुलतानले पनि यिनका प्यारा राजा शिवसिंहलाई पनि मुक्त गरिदिए र उसैवखत पूनः कविता सुनाए ।
उदाहरण -

भन्छन विद्यापति विधि जो चाहान्छन
सो-सो लीला गर्दछन् ।
बन्धन मुक्त भए राजा शिवसिंह
सुकीव तव बाँचेछन् ।¹⁶⁷

यस्तै-यस्तै आशुकवित्व र अलौकिक प्रतिभा शक्ति यिनमा थियो त्यसैले पनि बंगालाहरू बंगाली कवि सिद्ध गर्न त्यसै गरी हिन्दीका हिमायतीहरू यिनको भाषालाई पुरानो हिन्दी कवि भन्छन् तर मैथिली भाषी विद्वानहरू 'विसपी' को ताम्रपत्र तथा अन्य प्रमाणका आधारमा मैथिली कवि मान्छन् ।¹⁶⁸

---

¹⁶⁵ विद्यापति, पूर्ववत्, पृ. ख

¹⁶⁶ ऐजन

¹⁶⁷ ऐजन, पृ. घ

¹⁶⁸ विद्यापति, पूर्ववत्, पृ. ड

विद्यापतिले लेखेका भनिएका ग्रन्थ दशवटा छन् तिनमा क्रमशः

क) राजा कीर्तिसिंहको कीर्तिगाथा भएको कीर्तिलता

ख) नैतिक कथा सुत्र (कं सं)

ग) पुरुष परीक्षा

घ) कीर्तिपताका

ङ) लिखनावली

च) कीर्तिकथा

छ) गंगावाक्यावली

ज) दानवाक्यावली

झ) दुर्गाभक्ति-तरंगिणी

ञ) पदावली ।^{६९}

वि.सं. १४९७ मा यिनको मृत्यु हुने वखत मृत्यु हुनु भन्दा पहिले यिनले मृत्युवोध भएको कुरा यी गीतिपदबाटै व्यक्त गरेका थिए ।^{७०} ती गतिपद यस प्रकार छ -

दुलही ! आमा तिम्री कहाँ छ :-

अहिले नुहाइ आउन उनीकन भन

व्यर्थ बभून संसार विलास

प्रतिफल नाना किसीमको त्रास ।^{७१}

यसरी यिनका उपयुक्त दशवटा कृतिमात्र हाल उपलब्ध भएपनि यिनले धेरै कृति लेखेको अनुमान विद्वानहरू गर्दथे । यिनका दशवटा कृतिमा सबभन्दा गौरवमय उच्च स्थान यिनको कोकिल कमल कोमलकान्त 'पदावली' ले नै पाएको छ ।^{७२} यो पदावली आज संसारका धेरै भाषामा अनुवाद भइसकेको छ । यस कृतिमा कविको समस्त कवित्व शक्ति र प्रखर प्रतिभा सहित विद्वता यस नै पूर्णता लिएर बसेका छन् । आफ्नै रङ्ग, ढङ्ग र आफ्नै अलौकिक

^{६९} ऐजन

^{७०} ऐजन

^{७१} विद्यापति, पूर्ववत्, पृ. ६

^{७२} ऐजन

प्रतिभा र चमत्कारले गर्दा चमत्कृत पार्न सक्ने माधुर्य-प्रसाद-गुणगरिष्ठ र नाना रसमय हुँदै यसले विशिष्ट मौलिकता पाएको देखिन्छ।¹⁷³ विद्यापतिको यस पदावलीमा अनुपम उपमाहरूको प्रयोग उत्प्रेक्षाहरू, अलौकिक रूपकहरू अनुप्रास आदिको उपयुक्त संयोजन यसमा पाउन सकिन्छ।¹⁷⁴ प्रकृतिको वर्णनमा यिनको कल्पनाले आकाश छोए जस्तो लाग्छ। यस कृतिमा मिलन, विरह, प्रेम र मान आदिको वर्णन पनि अवर्णनीय चमत्कारले परिपूर्ण छ। तीर्थ स्थानमा जाने आउने बेलामा विहावटुलो देवीदेवताका मन्दिर आदि सबै तिर नै यिनका गीतिपदलाई सबैले सरसपूर्ण रूपले प्रयोग गरेका थिए। फलस्वरूप यिनको कवित्व शक्तिका कारण यिनलाई त्यतिबेलाका राजाहरूले विभिन्न उपनाम नाम दिएका थिए जसमा नवजदेव, कविशेखर, कविकण्ठहार, कविरणजन, दशवथान र कोमल कान्त पद चमत्कृत कविवृन्दबाट 'कविकोकिल' भन्ने समेत छवटा पदवी प्राप्त छन्।¹⁷⁵

अनुवादक कृष्णप्रसाद उपाध्यायले अनुवाद गरेको कृति 'विद्यापति पदावली' बाट कविताका केही अंश राखिएको छ -

इती मैथिली
 माधव, किकहव से विपरीत ।
 तनु भेल जर जर भामिनि - अन्तर
 चित्त वादलि तसु प्रीत ॥२॥
 निरस-कमल-मुखकर अबलेबइ,
 सखिमाभ वइस गौइ ।

नेपालीमा

माधव! के भनु त्यो विपरीत ।
 तनु भयो जर्जर भामिनि अन्तर
 हृदि बढ्यो तिनको प्रीत ॥२॥
 अरस-कमल-मुख करमा अडयाई,
 सखि माभ लुकाइ बस्छिन्।¹⁷⁶

¹⁷³ ऐजन

¹⁷⁴ ऐजन

¹⁷⁵ पूर्ववत्

¹⁷⁶ पूर्ववत्, पृ. ८४-८५

५.१.२ खट्टरकाकाको तरङ्ग

मैथिलीबाट नेपालीमा अनुवाद भएको 'खट्टरकाकाको तरङ्ग' दोस्रो अनुवादित कृति हो । यस कृतिलाई नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानले २०४७ सालमा प्रकाशित गरेको थियो ।^{१७७} यस पुस्तकका मूल लेखक भारत विहारका चर्चित हास्यव्यङ्ग्य निबन्धकार प्रो. हरिमोहन भ्वा हुन् जसलाई मैथिलीबाट नेपालीमा अनुवाद गर्ने काम नेपालको जनकपुरका हस्ति मानिने साहित्यकारहरू ब्रजकिशोर ठाकुर, डा. राजेन्द्र विमल र डा. रेवतीरमण लालले गरेका छन् ।^{१७८}

मैथिली साहित्यमा हास्यव्यङ्ग्य सम्राट मानिने हरिमोहन भ्वाका हास्यव्यङ्ग्य निबन्धहरूको सङ्ग्रह 'खट्टरकाकाको तरङ्ग' नेपालीमा अनुवाद गरी प्रकाशमा ल्याउनु महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हो । यस कृतिको प्रकाशनले एउटा भाषा र साहित्यका कृतिले अर्को भाषा र साहित्यका पाठकलाई आस्वादन गराउँछ । मैथिली साहित्यका हरिमोहन भ्वा विद्यापति पछिका सर्वाधिक चर्चित लोकप्रिय साहित्यकार मानिन्छन् । लगभग तीन करोड मैथिली भाषिमा उनी र उनका हास्यव्यङ्ग्य कथा उपन्यास निबन्ध आदिसँग अपरिचित व्यक्ति पाउनु गाह्रो होला । उनको यो निबन्ध हिन्दी, बंगाली, मराठी, आसामी आदि भारतीय भाषाहरूमा अनुवाद भएको अत्यन्तै चर्चित र सर्वाधिक लोकप्रिय विधा हो ।^{१७९} तिनका पाठकको माझमा स्वच्छन्द चिन्तन र बुद्धिविनोदका प्रतीक, महान तार्किक र विनोदमूर्ती खट्टरकाका आँखाका नानी बन्न पुगेका छन् ।

हरिमोहन भ्वा उपन्यास 'कन्यादान' 'हिरागमन' कथा सङ्ग्रहहरू रंगशाला, तीर्थयात्रा, चर्चरी एकादशी तथा 'खट्टरकाकाको तरङ्ग' लगायतका कृतिहरू छन् जसले मैथिली साहित्यमा अतुलनीय योगदान दिएको देखिन्छ ।^{१८०}

खट्टरकाका एक काल्पनिक पात्र हुन् । उनको परिचय दिँदै स्वयं कृतिकारले उनलाई 'अभिनव चावीक' भनेका छन् किनभने उनको सिद्धान्त पनि 'यावज्जीवित सुख जीविते' भन्ने

^{१७७} हरिमोहन भ्वा, खट्टरकाकाको तरङ्ग, अनु. ब्रजकिशोर ठाकुर र अन्य, काठमाडौं: नेराप्रप्र, २०४७, भूमिका

^{१७८} ऐजन

^{१७९} हरिमोहन भ्वा, खट्टरकाकाको तरङ्ग, अनु. ब्रजकिशोर ठाकुर र अन्य, पूर्ववत्

^{१८०} ऐजन

छ ।¹⁸¹ खट्टरकाका भवाक चल्यो भने स्वर्ग-नरक, आत्मा-परलोक पुर्नजन्म मोक्ष, धर्म-अधर्म सबैलाई भङ्गको तरङ्गमा बगाई विसर्जित गरिदिन्छन् ।¹⁸² वेद पुराण, धर्मशास्त्र, तन्त्रमन्त्र, ज्योतिष आर्युवेद सबैलाई उनी धूजा-धूजा पारी च्यात्छन्, कोर्छन्, फोर्छन् र अन्ततः ती परम्परागत संस्कार र संस्कृति जुन हामीले स्वीकार गरेका छौं तिनको खण्डन मण्डन गर्छन् र सही र गलतको पाटो पहिल्याउँछन् मिथिलाका भगवान पनि उनीसँग थुरथुर काप्तछन् ।¹⁸³ सामाजिक रुढी अन्धविश्वास, विकृति र विडम्बनासँगै यसका लागि जिम्मेवार पागलपूर्ण मानसिकतालाई ठीक पार्न व्यङ्ग्यको विद्युत झड्का (इलेक्ट्रिक सक्) खट्टरकाकाले निरन्तर दिन्छन् कुरै पिच्छे ।¹⁸⁴ खट्टरकाका कुनै ठाउँमा प्रस्तुत हुँदा शुष्क र तार्किक मात्र नभएर सरस साहित्यिक र गहन चिन्तक पनि छन् । हास्यविनोद प्रिय आफन्त र स्पष्ट वक्ता निर्भिक समाजसुधारक हुन् उनको यसै अभिव्यक्तिसित नेपाली भाषाभाषी पाठकलाई परिचित गराउनु रसविम्बीत आनन्दाप्लवित गराउनु, चमत्कृत र विचारोत्तेजित गराउनु यस अनुवादको उद्देश्य हो ।¹⁸⁵

खट्टरकाकाको तरङ्गमा जम्मा तीसवटा व्यङ्ग्य वार्ता छन् । यस कृतिमा रेहका ३० वटा व्यङ्ग्यवातीमा १-१० सम्मको अनुवाद ब्रजकिशोर ठाकुर, १०-२० सम्मको डा. रेवतीरमण लालले र २१-२७ सम्म डा. राजेन्द्र विमलले र अन्त्यका तीन शीर्षक फेरि ब्रजकिशोर ठाकुरले गरेका छन् ।¹⁸⁶

यस कृतिमा धर्म, दर्शन, संस्कृति, काव्य पुराण वेद तथा आयुर्वेद जस्ता विविध विषयमा लेखिएका तीसवटा हास्यव्यङ्ग्यात्मक निबन्ध सङ्कलित छन् यी निबन्ध रोचक हुनुका साथै ज्ञानवर्द्धक छन् र यिनबाट हरिमोहन भाको व्यापक अध्ययन अगाध ज्ञान, सूक्ष्म चिन्तन र प्रखर हास्यव्यङ्ग्यत्मक प्रतिभाको परिचय प्राप्त हुन्छ ।¹⁸⁷ सूचनात्मकता र तार्किकताले भरिएका यी निबन्धहरूबाट पाठकहरूले व्यापक मनोरञ्जनका साथै विविध विषयसित सम्बन्धित ज्ञान सहज रूपमा प्राप्त गर्न सक्छन् । उनका प्रत्येक निबन्ध कृतिको शुरुवात व्यङ्ग्य पात्र खट्टरकाकाको

¹⁸¹ ऐजन

¹⁸² ऐजन

¹⁸³ ऐजन

¹⁸⁴ ऐजन

¹⁸⁵ ऐजन

¹⁸⁶ हरिमोहन भा, खट्टरकाकाको तरङ्ग, अनु. ब्रजकिशोर ठाकुर र अन्य, पूर्ववत्

¹⁸⁷ ऐजन

भाग घोटार्इवाट शुरु हुन्छ र त्यसैगरी पाठका बीच-बीच र अन्त्यमा पनि भाँगको चर्चा पाइन्छ । यसका साथै निवन्धको प्रसङ्ग खट्टरकाका र 'म' पात्रको सवालजवाफले अगाडि बढेको छ भने यी दुई पात्र बाहेक निवन्धको शीर्षक विषयवस्तु र प्रसङ्ग अनुसार अन्य पात्र पनि पाठमा आएका छन् जसको माध्यमले निवन्धहरू लेखिएको पाइन्छ । नाटकमा भै पात्रको प्रयोग यिनका निवन्धमा पाइनु भन्नाको अझ फरक विशेषता हो ।

प्रस्तुत निवन्ध कृति 'खट्टरकाकाको तरङ्ग' मा ३० वटा निवन्ध सङ्कलित छन् तिनमा क्रमशः दही च्यूरा चिनी, चाणक्यको जन्मभूमि, माछाको महत्त्व, आयूर्वेद, रामायण, दुर्गापाठ, ब्रह्माणभोजन, सत्यदेवको कथा, ज्यातिष, महाभारत, देउताको चर्तिकला, ब्रम्हानन्द, शास्त्रवचन, प्राचीन आदर्श, भूतको मन्त्र, चन्द्रग्रहण, पण्डितको गफ, गीताको मर्म, मोक्ष विचार, भगवानको चर्चा कर्मतत्त्व, पुरातन सभ्यता, मिथिलाको संस्कृति, काव्यको रस, पुरानको चासनी, दर्शनशास्त्रको रहस्य, वेदको भेद, खट्टरकाकाको परिचय, खट्टरकाकासँग भेट गरी जम्मा तीसवटा व्यङ्ग्य गफ छन् ।¹⁶⁸ यो निवन्धको पुस्तक मध्यआकारको ३१४ पृष्ठमा अटाएका छन् । निवन्धहरू मझौला आकारका सटिक र व्यङ्ग्यले भरिपूर्ण छन् ।

५.१.३ भ्रमरका उत्कृष्ट नाटकहरू

नेपाल विभिन्न जातजातिको साझा थलो हो । यहाँको राष्ट्रिय भाषा नेपाली भएता पनि मातृभाषाका रूपमा विभिन्न भाषा प्रयोग गरिन्छन् । तिनमा नेपाली पछि दोस्रो ठूलो भाषा मैथिली हो । यसरी मिथिलाको भाषा मैथिलीमा विशेष महत्त्वपूर्ण स्थान ओगट्न सफल बहुविधाका धनी समकालीन मैथिली साहित्यका अग्रणी साहित्यकार प्राज्ञ रामभरोस कापडि 'भ्रमर' हुन र तिनै 'भ्रमर' का सातवटा नाटकलाई युवा स्रष्टा एवम् पत्रकार धमेन्द्र विहोलले 'भ्रमरका उत्कृष्ट नाटकहरू' नाममा अनुवाद गरी प्रकाशन गरेका छन् ।¹⁶⁹ यी नाटकहरू मैथिलीमा कुनै सग्लो कृतिको रूपमा थिएनन् फुटकर रूपमा विभिन्न पत्रपत्रिकामा छरिएर रहेको अवस्थामा युवा साहित्यकार धमेन्द्रले एउटा सङ्ग्रहमा सङ्कलन गरी नेपाली भाषामा अनुवाद गर्नु महत्त्वपूर्ण कार्य हो ।

¹⁶⁸ ऐजन

¹⁶⁹ रामभरोस कापडि, 'भ्रमर', भ्रमरको उत्कृष्ट नाटकहरू, अनु. धमेन्द्र विहवल, जनकपुर: जनकपुर ललितकला प्रतिष्ठान, २०६४, भूमिका

धमेन्द्र विहोल मिथिला साहित्यका चिरपरिचित साहित्यकार हुन् । पत्रकारिता र साहित्यलाई संगसंगै अगाडि बढाउने यिनी अन्नपूर्ण-पोष्ट संग सम्बन्धित तथा वर्तमान अध्यक्ष 'नेपाल पत्रकार महासंघ' हुन् ।^{१९०} उनले मैथिली साहित्यका कविता, कथा, गीत, हाइकु, मुक्तक, गजल लगायत विधामा साहित्यिक कृतिको रचना गर्नुका साथै अनुवादका क्षेत्रमा पनि उल्लेख्य कार्य गरेका छन् । धमेन्द्रले मैथिलीबाट अन्य भाषामा होस् वा अन्य भाषाबाट मैथिलीमा अनुवादको कार्य गरेका छन् जसले एक भाषाको साहित्यिक कृतिको स्वाद अर्को भाषाका पाठकले आस्वादन गर्न पाएका छन् । यसरी उनी सेतुको रूपमा मानव मात्रको सेवामा समर्पित छन् ।

भ्रमरका नाटकलाई धमेन्द्रले अनुवाद गर्दा त्यसले मौलिक नाटकको तथ्य र भाव पक्षलाई राम्ररी रक्षा गरेका छन् ।^{१९१} अनुवाद कार्य कहिले काहीं मौलिक लेखन भन्दा पनि कठिन हुने गर्दछ ।^{१९२} यो सङ्ग्रहका नाटकहरूका अनुवाद पढेपछि अनुवादको मिहिनेत र प्रतिभा स्वतः स्पष्ट हुन्छ ।

यस पुस्तकका मूल लेखक रामभरोस कापडि 'भ्रमर' वि.सं. २००८ सालमा जनकपुरमा जन्मेका थिए ।^{१९३} मैथिली साहित्यमा एम.ए. सम्मको अध्ययन गरेका भ्रमर विशेष गरी साहित्यका क्षेत्रमा संलग्न भएको देखिन्छ । २०२१ साल अर्थात १३ वर्षको उमेर देखि साहित्यका क्षेत्रमा प्रवेश गरेका यिनले हालसम्म दर्जन भन्दा बढी पुस्तक प्रकाशित गरिसकेका छन् भने २०२८ सालदेखि हालसम्म दर्जन पत्रिका सम्पादन तथा प्रकाशन पनि गरेको छन् ।^{१९४} नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानका प्राज्ञ तथा साभा प्रकाशनका अध्यक्ष हुन् । भ्रमरका प्रकाशित कृतिहरू :- (क) बन्न कोठरी औनाइत धूआ (कविता सं. २०२९), (ख) नहि आव नहि (दीघ क २०३६), (ग) तोरासंगे जएवौ रे कुजवा (कथा सं. २०४१), (घ) मोयक घघलैत अथर (गीत गजल सं. २०४०), (ङ) अप्पन अनचिन्हार (कविता सं. २०४७), (च) रानी चन्द्रवती (नाटक २०४५), (छ) एकटा आओर वसन्त (नाटक २०५२), (ज) महिषासुर मुर्दावाद एवम् अन्य नाटक (नाटक सं. २०५४), (झ) आजको धनुषा (रिपोर्टिङ २०३८), (ञ) जनकपुर लोकचित्र (मिथिला पेन्टिङ

^{१९०} नेपाल पत्रकार महासंघको कार्यलय

^{१९१} रामभरोस कापडि, 'भ्रमर', भ्रमरको उत्कृष्ट नाटकहरू, अनु. धमेन्द्र विहवल, पूर्ववत्

^{१९२} ऐजन

^{१९३} रामभरोस कापडि, 'भ्रमर', भ्रमरको उत्कृष्ट नाटकहरू, अनु. धमेन्द्र विहवल, पूर्ववत्

^{१९४} ऐजन

२०४६), (ट) भयो अव भयो (नेपा. २०६०), (ठ) जनकपुरका साँस्कृतिक सम्पदाहरू (२०५६),
(ड) Cultural Heritage of Janakpur (2061)।^{१९५}

यी पुस्तककार कृतिका साथै मैथिली पद्य सङ्ग्रहको सम्पादन र अन्य कृतिय कृतिको सम्पादन प्रकाशन गरेका छन् भने गामघर, आँजुर, अर्चना, अँजुली, जनकपुर एक्सप्रेस दैनिक लगायत पत्रिकाको सम्पादन र प्रकाशन गरेका छन् ।

भ्रमरका नाटक भित्र चियाउँदा

भ्रमरका यस नाट्यकृतिमा जम्मा सातवटा नाटकहरू सङ्कलित रहेका छन् तिनमा क्रमशः शूलीमा भ्रुण्डिएको उज्यालो, ... र अनि बौधु बोल्यो, महिषासुर मुर्दावाद, नेताजी आउँदैछन्, पेटका लागि, सूर्य उदाउनु अघि र भरिएको पोखरीको मर्म गरी जम्मा सातवटा नाटकहरू यस नाट्य संग्रहमा सङ्कलित छन्।^{१९६} भ्रमरका नाटकहरू नेपाली माटोपानीको सुगन्धलाई आफ्नै जनजीवनका चरित्रहरूको माध्यमद्वारा अभिव्यक्त गर्दै समाजका समसामयिक चित्रहरू कोर्न उनी सफल भएका छन्।^{१९७} यी नाटकहरू वियवस्तु तथा शैलीशिल्पगत पद्धतिका हिसावले नवीनताको आभास दिँदै मञ्चीयताग्राह्य, प्रस्तुति र सटीक संवादको आकर्षण पैदा गर्न सक्नु नाटककारको विशेषता बनेको छ, यस संग्रहमा । नाटककारले नाटकीय प्रस्तुतिमा कुनै परम्परित रूपमा सुत्रधार र नटीको प्रयोग गरेका छन् भने कतै प्रतीकात्मकता, मुखुण्डाको प्रयोग, एक पृष्ठ लामो र एक शब्द छोटा संवादको प्रयोग जस्ता नवीन विशेषतालाई झल्काएका छन्।^{१९८}

सङ्ग्रहका नाटकहरूले वर्तमानको सामाजिक र राजनीतिक अवस्थालाई शसक्त ढङ्गले उठाएको छ । राजनीति अपराधिकरण तर्फ उन्मुख भइरहेको मानवीय मूल्यमान्यता र संवेगहरू क्रमशः ओरालो लागेको यस्तो अवस्थामा कुनै एउटा सचेत नागरिक व्यथित हुनु स्वभावीक हो । समाजका स्वखलित मूल्य मान्यता तथा ढोगी प्रकृति देखि नाटककार दूर हुन चाहेका छन् । भ्रमरका यी नाटकहरूले समाजका सामाजिक विसङ्गितलाई कठघरामा उभ्याएको छ । यतिमात्र होइन भाषागत शैली

^{१९५} ऐजन

^{१९६} ऐजन

^{१९७} रामभरोस कापडि, 'भ्रमर', भ्रमरको उत्कृष्ट नाटकहरू, अनु. धमेन्द्र विहवल, पूर्ववत

^{१९८} ऐजन

शब्द संयोजन संवादको संरचना र संगठन चमत्कृत गर्ने भावपक्ष, सार्थक विषयवस्तुको चयन नवप्रयोग आदिले यी नाटकहरूलाई उत्कृष्टता प्रदान गरेको छ ।

५.१.४ “भयो अव भयो” (लामो कविता)

रामभरोस कापडि ‘भ्रमर’ बहुविधाका धनी साहित्यिक स्रष्टा हुन् । उनले जति मैथिली साहित्यका विविध विधामा सिद्धहस्त रूपमा कलम चलाउन अन्य साहित्यकारले सकेको देखिँदैन । उनले २०३६ सालमा लेखेको दीर्घ (लामो) कवितालाई ‘भयो अव भयो’ शीर्षकमा अनुवाद गरी नेपालीमा प्रकाशित गरेका छन् । यस कविता सङ्ग्रहमा ‘भ्रमर’ ले मैथिली समाजमा समसामयिक विषयवस्तुलाई विम्बका रूपमा उतार्ने प्रयास गरेका छन् ।

५.१.५ अनुवाद भएका फुटकर रचनाहरू

क्र.सं.	रचना	मुललेखक	अनुवादक	पत्रिका	प्रकाशक
१	गाग्रो फुटाएपछि (नाटक)	महेन्द्र मलंगिया	धीरेन्द्र प्रेमर्षि	सयपत्री पत्रिका वर्ष ३ अङ्क ४, पूर्णाङ्क १२, कार्तिक पुस, २०५०	ने.रा.प्र.प्र. २०५० साल
२	फक्केको फूल ओइलाएको पात (नाटक)	”	”	”	”
३	सल्केको गाउँ (कथा)	वदरीनारायण वर्मा	वदरीनारायण वर्मा	वर्ष ४, अङ्क २, पूर्णाङ्क १४	ने.रा.प्र.प्र. काठमाडौं, २०५१
४	घोघापुल चोक (कथा)	विनोद चन्द्र	”	”	”
५	जुनेली रातको सपना (कथा)	रामभरोस कापडि ‘भ्रमर’	रामभरोस कापडि ‘भ्रमर’	”	”
६	एउटा हराएको सम्बोधन (कथा)	अयोध्यानाथ चौधरी	मनु ब्राजाकी	वर्ष ४, अङ्क ४, पूर्णाङ्क १६	ने.रा.प्र.प्र. काठमाडौं, २०५१
७	विरजु, विलटु र बुवा	महेन्द्र	धीरेन्द्र प्रेमर्षि	वर्ष १, अङ्क	ने.रा.प्र.प्र.

	(नाटक)	मलंगिया		४, पूर्णाङ्क	काठमाडौं, २०४८
८	थाकिसकेको चन्द्रमा	राना सुधाकर	वि.एम. खनाल	"	"
९	एउटा बदलिएको क्षण (कविता)	अयोध्यानाथ चौधरी	रामभरोस कापडि 'भ्रमर'	"	"
१०	श्रमगीत (कविता)	डा. धीरेन्द्र	"	"	"
११	चारमुठी गहुँ (कविता)	डा. हरिशचन्द्र	"	"	"
१२	पेटको लागि (नाटक)	रामभरोस कापडि 'भ्रमर'	लेखक आफै	वर्ष ५, अङ्क २, पूर्णाङ्क १८	ने.रा.प्र.प्र. काठमाडौं, २०५२
१३	समुन्द्र मन्थन (कथा)	महेन्द्र मलंगिया	"	वर्ष ५, अङ्क ४, पूर्णाङ्क २०	" २०५२
१४	आमाबाबु खोइ? (कथा)	मिनाक्षी	मनु ब्राजाकी	वर्ष ६, अङ्क १, पूर्णाङ्क २१	" २०५२
१५	अध्यारोमा हराएको एउटा सिपाही (कथा)	राभरोस कापडि 'भ्रमर'	लेखक आफै	वर्ष ६, अङ्क २, पूर्णाङ्क २२	" २०५३
१६	सुगिया (कथा)	रमेश रञ्जन	बैरागी काइला	वर्ष ७, अङ्क ३, पूर्णाङ्क २७	" २०५४
१७	एउटा ब्रह्माण्ड अभै (कथा)	रामचन्द्र	धीरेन्द्र प्रेमर्षि	"	"
१८	चोइटिएका रहरहरू (कथा)	भुवनेश्वर पाथय	"	वर्ष ८, अङ्क २, पूर्णाङ्क ३०	" २०५४
१९	ब्लड डोनर (कथा)	जितेन्द्र जित	धमेन्द्र विहवल	वर्ष ९ अङ्क १५, पूर्णाङ्क ३३	" २०५५
२०	सुगुरको बाउ (कथा)	डा. धीरेन्द्र	धीरेन्द्र प्रेमर्षि	वर्ष ९ अङ्क १५, पूर्णाङ्क ३४,	" २०५६
२१	महिषासुर मुर्दावाद (नाटक)	रामभरोस कापडि 'भ्रमर'	लेखक आफै	वर्ष १२, अङ्क २,	"

				पूर्णाङ्क ४४	२०५८
२२	फुलवा हरण	रमेश रञ्जन	धीरेन्द्र प्रेमर्षि	वर्ष १५-१६, अङ्क ४, पूर्णाङ्क २८,	" २०६२

यसरी मैथिली कथाहरूलाई नेपालीमा विभिन्न साहित्यकारहरूले अनुवाद गरेका छन् । यसैगरी नाटकहरूको पनि अनुवाद भएको पाइन्छ । तिनमा यस प्रकार तल दिइएका छ महेन्द्र मलगियाको नाटक 'गाग्रो फुटाएपछि' फर्केको फूल, ओइलाएको पात, विरजु, विलटु र वुवा' लाई धीरेन्द्र प्रेमर्षिले अनुवाद गरेका छन् । यसैगरी रामभरोस कापडि 'भ्रमर' ले मैथिलीमा लेखेका नाटकहरू 'पेटका लागि' र 'महिषासुर मुर्दावाद' लाई आफैले नेपालीमा अनुवाद गरेका छन् ।

मैथिलीबाट नेपालीमा अनुवाद हुने क्रम यसरी अगाडि बढिरहेको छ । हालसम्म पनि विभिन्न कृतिहरूको अनुवाद भइरहेको छ । यो अनुवादले नेपाली भाषी पाठक र मैथिली भाषी पाठक बीचमा हार्दिकताको सम्बन्ध स्थापित गराएको छ ।

५.२ नेपालीबाट मैथिलीमा अनुवाद भएका कृतिहरू

नेपाल अनेक जातजाति भाषाभाषीको साझा थलो भएकाले राष्ट्रभाषा नेपाली बाहेक अन्य भाषाले पनि यहाँ आफ्नो अस्तित्व कायमै राखेको पाइन्छ । तिनमा मैथिली पनि नेपाली पछिको नेपालको दोस्रो प्रमुख भाषा हो । यी दुवै भाषा बीचमा पारस्परिक सम्बन्ध अर्थात् पुरानो मित्रता पनि छ । यी भाषाहरू परापूर्व कालदेखिनै एकअर्कामा अभिन्न बनेर रहेका छन् । यो परम्परालाई जीवित राख्न एक भाषाका कुरा अर्को भाषामा अनुवाद गर्ने प्रचलन हालसम्म रहेको छ । नेपाली भाषाका साहित्यक कृति र मैथिली भाषाका साहित्यक कृतिलाई एक अर्कामा अनुवाद गरी यी भाषाप्रति चासो राख्ने आम पाठकलाई विभिन्न विद्वान्ले महत्त्वपूर्ण गुण लगाएका छन् । यो गुण विर्सन नसकिने गुण हो । यसैले नेपालको राष्ट्रभाषा नेपालीबाट मैथिलीमा पहिलो चोटि एउटा साहित्यक कृतिलाई अनुवादक अनन्त विहारी लाल दासले अनुवाद गरी नेपाली भाषामा लेखिएको साहित्यक कृतिलाई आम मैथिली पाठकसामु पुऱ्याउनु भएको छ ।

५.२.१ उसैका लागि

म.वि.वि. शाहले नेपाली मा रचना गरेको कविता सङ्ग्रह “उसैका लागि” लाई मैथिलीमा ‘ओकरहि लेल’ नाममा २०२२ सालमा अनन्तविहारी लाल दासले प्रकाशन गरे।^{१९९} यो कृतिको शीर्षक बाटै थाहा हुन्छ कि नेपालीबाट मैथिलीमा कसरी अनुवाद हुने रहेछ भनेर यहाँ ‘उसैका’ नेपालीमा भन्दा मैथिलीमा ‘ओकरहि’ बनाइएको छ भने ‘लागि’, नेपाली शब्दलाई मैथिलीमा ‘लेल’ बनाइएको छ। यसरी हेर्दा अनुवाद गर्दा अनुवादक ले भाव र भाषालाई खज्मजिन पनि दिएका छैनन् अथवा अनुवाद गर्दा अनुवादकले धेरै सचेतता देखाएका छन्। यो अनुवाद छायानुवाद हो। सम्पूर्ण कवितालाई अनुवाद गर्दा भने यो नियम लागू हुन सकेको देखिँदैन। कतै-कतै शब्द र अर्थबीच सामञ्जस्यता स्थापित गर्नुपर्ने भएकाले छायानुवाद नभएर भावानुवाद पनि भएको छ। कवितालाई अनुवाद गर्ने सन्दर्भमा अनुवादले नेपाली र मैथिली दुवै भाषामा प्रत्येक श्लोकलाई राखेका छन्। सङ्ग्रहका एकापट्टि नेपाली र अर्कापट्टि मैथिलीमा दुवै भाषाका कविताहरू राखिएका छन्। यसरी शुरु भएको अनुवाद परम्परामा इट माथि इट थप्ने काम अन्य विद्वान्हरूले पनि गरेका छन्।

५.२.२ फेरि उसैका लागि

नेपालीबाट मैथिलीमा अनुवाद भएको दोस्रो कृति हो। म.वि.वि. शाहले नेपाली भाषामा सिर्जना गरेको ‘फेरि उसैका लागि’ हो। यसको प्रकाशन २०२५ सालमा यदुवंशचन्द्र लालले ‘फेरि ओकरहि लेल’ शीर्षकमा अनुवाद गरेको पाइन्छ।^{२००} यो कृतिलाई पनि लेखकले भरिसक छायानुवाद नै गर्ने प्रयास गरेका छन् तर कतै-कतै शब्द र अर्थबीच सम्बन्ध मिलाउँदा भावानुवाद पनि बनेको पाइन्छ तर जे होस् यस कृतिको अनुवादले नेपालीबाट मैथिलीमा अनुवाद हुने कृतिमा इट थप्ने काम भएको छ। यो यदुवंशचन्द्र लालका भाषा भाषी बीचमा एक प्रकारको सुमधुर सम्बन्ध कायम गराउने प्रयास यहाँनेर सहानीय छ।

५.२.३ चाँदनी शाहका कविता

नेपालीबाट मैथिली भाषामा अनुवाद भएको तेस्रो तथा अति महत्त्वपूर्ण कृति ‘चाँदनी शाहका कविता’ हुन्। यी कविताहरूलाई २०४५ साल कार्तिकमा आएर जनकपुर क्याम्पसका

^{१९९} म.वि.वि. शाह, ओकरहिलेल, अनुवाद अनन्त विहारीलाल दास, जनकपुर: वैदही प्रकाशन जनकपुर, २०२२

^{२००} म.वि.वि. शाह, फेरि ओकरहिलेल, अनुवाद यदुवंशचन्द्र लाल, जनकपुर: वैदही प्रकाशन जनकपुर, २०२५

अंग्रेजी विभागका प्राध्यापक लोकेश्वर व्यथितले अनुवाद गरेका हुन् । उनले “चाँदनी शाहक कविताय” शीर्षकमा नेपालीबाट मैथिलीमा अनुवाद गरेका छन् ।^{२०१} उनले अनुवाद गर्दा सरलतालाई अपनाएका छन् । लोकेश्वर दत्त ‘व्यथित’ ले गरेको एक श्लोक अनुवादलाई तल जस्ताको तस्तै उतारिएको छ ।

नेपालीमा

धरती भई एकचोटी हेर अरूले कुल्चेको
आगो भई एकचोटी बली हेर अरूले तापेको ॥

मैथिलीमा

शोषणके अहं सहिके देखु धरती बनिकए
एकवेर परहित प्रज्वलित अनल भ देखूँ ॥^{२०२}

यसरी यी हरफमा भएका शब्दहरू कही छायानुवाद त कहि भावानुवाद पनि भएर आएका छन् । तर अनुवादकले मूल कृतिको भाव र अर्थलाई भने अनुवाद भएको भाषामा मिलाउन सकेको देखिन्छ । नेपालीमा जुन प्रकारको अन्त्यानुप्रास छ, त्यस्तो मैथिलीमा पाउन सकिदैन त्यसको कारण भनेको शब्द र अर्थबीचमा तालमेल गराउनु पर्ने भएकाले हो । यसैले यसप्रकारको अनुवादले पाठकलाई अर्को भाषाका साहित्यिक कृतिको आस्वादन गर्न सजिलो बनाएको अनुभव हुन्छ ।

५.२.४ स्वप्न कथा जारी छ

‘स्वप्न कथा जारी छ’ नेपालीबाट मैथिलीमा अनुवाद भएको चौथो कृति र अगाडिका भन्दा फरक विधाको कृति हो । यसका अनुवादक विभिन्न विधामा पोख्त हालका युवा जल्दा बल्दा साहित्यकार पत्रकार, रेडियोकर्मी, कलाकार आदि विविध नामले विभूषित व्यक्तित्व धीरेन्द्र भ्ना ‘प्रेमर्षि’ हुन् । उनले नेपाली साहित्यको कथा विधामा छुट्टै पहिचान बनाउन सफल कथाकार गोविन्द गिरी ‘प्रेरणा’ को ‘स्वप्न कथा जारी छ’ लाई मैथिलीमा ‘स्वप्न कथा चलिरहल

^{२०१} चाँदनी शाह, चाँदनी शाहक कविताय, अनु. लोकेश्वर व्यथित, २०४५

^{२०२} ऐजन

अछि' शीर्षकमा अनुवाद गरेका छन् ।^{२०३} यस कथा कृतिलाई २०५१ सालमा मैथिली विकासमञ्चले प्रकाशन गरेको हो ।

धीरेन्द्र प्रेमर्षि धेरै विधामा पोख्न हुंदाहुंदै पनि एक कुशल अनुवादक पनि हुन उनले यो कृतिका साथ साथै 'समकालीन पत्रिका' र 'सयपत्री पत्रिका' मा धेरै कृतिहरूको अनुवाद गरेका छन् । त्यो अनुवाद नेपालीबाट मैथिलीमा होस् या मैथिलीबाट नेपालीमा यिनी नेपाली र मैथिली दुवै साहित्यका सिद्ध हस्त साहित्यकार हुन् । यसरी उनको यो योगदान हामी पाठ वर्गका लागि ऋण सावित भएको छ । धीरेन्द्रले नेपालीबाट मैथिलीमा अनुवाद गर्दा मूल लेखकका कुरालाई वङ्ग्याएका छैनन् । उनले अनुवादको धर्म निभाएको देखिन्छ ।

५.२.५ मुनामदन

विशेषगरी मैथिली कविताका क्षेत्रमा परम्परावादी धारामा कलम चलाउने सुन्दर भ्ना 'शास्त्री' ले नेपालीबाट मैथिलीमा गरिने अनुवाद परम्परामा 'मुनामदन' खण्डकाव्यलाई अनुवाद गरी यो परम्परालाई अगाडि बढाएका छन् । नेपाली साहित्यका महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको यस लोकप्रिय कृति मैथिलीमा मात्र नभएर जापानी, अंग्रेजी, हिन्दी बंगाली लगायत भाषामा अनुवाद भएर प्रकाशित भएको छ ।^{२०४} यस्तो लोकप्रिय कृतिलाई मैथिली पाठकमाभ अनुवाद गरी पस्किनु सुन्दर भ्ना 'शास्त्री' को महत्त्वपूर्ण कार्य मान्न सकिन्छ । यस कृतिको अनुवाद गर्दा अनुवादकले मूल लेखकका श्लोक र हरफलाई अर्थान्तर नहुने गरी अनुवाद गरेका छन् ।

५.२.६ मोदिआइन

नेपाली उपन्यास साहित्यमा मनोविज्ञानलाई भित्र्याउने उपन्यासकार विपी कोइरालाको 'मोदिआइन' उपन्यासलाई मैथिली र नेपाली दुवै विधामा कलम चलाउने सिद्धहस्त साहित्यकार रामदयाल राकेशले अनुवाद गरेका हुन् । यसको प्रकाशन २०५४ सालमा सफारी नेपाल काठमाडौंले गरेको छ ।^{२०५} मूल लेखकको उपन्यासको भावलाई अनुवादकले अनुवाद गर्दा अनुवादकले गर्नु पर्ने नियमको पालना गरेको पाइन्छ ।

^{२०३} गोविन्द गिरी 'प्रेरणा', स्वप्न कथा चलिरहल अछि, अनु. धीरेन्द्र प्रेमर्षि, मैथिली विकासमञ्च, २०५१

^{२०४} लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, मुनामदन, अनु. सुन्दर भ्ना 'शास्त्री', २०५६

^{२०५} वि.पी. कोइराला, मोदिआइन, अनु. रामदयाल राकेश, काठमाडौं: सफारी नेपाल, २०५४

५.२.७ शिरिषको फूल

नेपाली साहित्यमा अस्तित्ववादी प्रगतिवादीधारालाई आत्मासात गर्ने एक मात्र सफल महिला उपन्यासकार पारिजातको 'शिरिषको फूल' उपन्यासलाई मैथिलीमा अनुवाद गरिएको छ।^{२०६} विकृति विसङ्गति भित्र पनि अस्तित्वको खोजी गरिएको यस उपन्यासलाई विद्यापति कला केन्द्रले २०५६ सालमा अनुवाद र प्रकाशन गरेको छ।

५.२.८ भानुभक्तको रामायण

नेपाली साहित्यको माध्यमिक कालमा भानुभक्त आचार्यद्वारा लेखिएको 'भानुभक्तको रामायण' लाई पनि मैथिलीमा पधानुवाद गरिएको छ। यो अनुवादले नेपाली साहित्यको मध्यकालको नेपाली जनजीवनको ढुकढुकी बनेको कृतिलाई मैथिली भाषी पाठकले पनि आस्वादन गर्न भ्याएका छन्। यस 'रामायण' लाई बदरीनारायण वर्माले 'भानुभक्तीय रामायण' नाम दिएर मैथिलीमा अनुवाद गरेका छन्। यसको अनुवाद गर्दा अनुवादकले भावानुवाद गरेका छन्। यसको प्रकाशन नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानले २०५४ सालमा गरेको छ।^{२०७} अनुवाद गर्दा अनुवादकले एकैचोटि मैथिलीमै अनुवाद गरी राखिदिएका छन्।

५.२.९ 'सत्यकली संवाद'

सत्यकली सम्वाद खण्डकाव्यको अनुवाद कृष्णप्रसाद उपाध्यायले गरेका छन्। उपाध्याय नेपाली भाषी हुँदाहुँदै पनि मिथिला क्षेत्रमा बसोबास गरेका कारण मैथिली भाषामा पोख्त छन्। त्यसैले नेपाली भाषामा लेखिएको कृतिलाई मैथिली भाषामा अनुवाद गरे। यो खण्डकाव्य नेपाली साहित्यका परिस्कारवादी विशिष्ट साहित्यकार लेखनाथ पौडेलको हो। यस खण्डकाव्यलाई उपाध्यायले नेपालीबाट मैथिलीमा अनुवाद गरेका छन्।^{२०८}

५.२.१० नेपाली साहित्यको इतिहास

अरू भन्दा छुट्टै कृतिको अनुवाद गोविन्द भाले गरेका छन्। त्यो भनेको 'नेपाली साहित्यको इतिहास' हो जसलाई नेपालीमा कुमार प्रधानले लेखेका छन्। नेपालको साहित्यको इतिहास कति पुरानो रहेछ भनेर जान्ने उत्सुक भएका मैथिली भाषी पाठकलाई यस कृतिले

^{२०६} पारिजात, शिरिषको फूल, अनु. विद्यापति कलाकेन्द्र, जनकपुर: विद्यापति कलाकेन्द्र, २०५६

^{२०७} भानुभक्त आचार्य, भानुभक्तीय रामायण, अनु. बदरीनारायण वर्मा, नेप्रप्र, काठमाडौं, २०५४

^{२०८} लेखनाथ पौडेल, सत्यकली सम्वाद, अनु. कृष्णप्रसाद उपाध्याय

इच्छा पुरा गरिदिन्छ । यसलाई २०४८ सालमा नै प्रकाशित गरिसकिएको छ ।^{१०९} यसलाई प्रकाशन गर्ने काम साहित्य अकादेमी नइ दिल्ली ले गरेको छ ।

५.३ मैथिली भाषाभाषी नेपाली साहित्यकार

नेपाल एक बहुभाषिक मुलुक हो । यहाँ नेपाली बाहेक अन्य धेरै भाषाहरूको पनि प्रयोग हुन्छन् । भाषामात्र नभएर त्यस भाषाका वाङ्मय र साहित्यको पनि विकास समृद्ध रूपमा भएको पाइन्छ । नेपाली साहित्यमा जति नै नेपालका अन्य मातृभाषामा भएका पनि साहित्यहरू रचिएका छन् तिनमा मिथिला क्षेत्र अर्थात् नेपालको पूर्वी तराईमा पनि मैथिली भाषाका साहित्य रचिएका छन् । यो भाषा नेपाल र भारत दुवै तिर भएकाले समृद्ध छ र यसको साथै साहित्य पनि समृद्ध छ । त्यसैले नेपाली र मैथिली भाषा बीचमा पनि प्राचीन कालदेखि नै पारस्परिक सम्बन्ध रहेको छ । यी दुई भाषाका साहित्य एक अर्कामा अनुवाद पनि भएका छन् जसले गर्दा एक भाषिक वक्ताले अर्को भाषाको ज्ञान आर्जन गर्न छ । नेपाली मातृभाषा नभएका मैथिली साहित्यकारहरूले पनि नेपाली साहित्यको श्री वृद्धिमा धेरै योगदान गरेका छन् । ती साहित्यकारहरूको योगदानलाई अज पनि त्यत्तिकै महत्त्वका साथ हेरिन्छ ।

रामदयाल राकेश

रामदयाल राकेश - नेपालको मिथिलाको सर्लाही जिल्लामा जन्मेका मैथिली भाषी यी साहित्यकारले नेपाली साहित्यमा धेरै योगदान दिएका छन् । यिनलाई मैथिली साहित्यकारहरू आफ्नो भाषा विसैर अन्य भाषालाई बढी प्राथमिकता दिएको भनी आरोप पनि लगाउँछन् । तर जे होस् मैथिली साहित्यका साथसाथै नेपाली साहित्यमा पनि यिनले धेरै कार्य गरेका छन् । यिनले सृजना र समालोचनाका क्षेत्रमा कलम चलाएका छन् । सिर्जनाका क्षेत्रमा भन्ने हो भने यिनले तीनवटा यात्रा गर्दाका संस्मरणलाई समेटेर यात्रा साहित्य प्रकाशित गरेका छन् भने यिनका अन्य कृतिहरू समालोचना विधासँग सम्बन्धित छन् । यिनी आफू एउटा फरक मातृभाषावाट आएका भएपनि नेपाली साहित्यको भण्डार भर्न यिनको प्रयास छ ।

राजेन्द्र विमल

डा. राजेन्द्र विमल मिथिला क्षेत्रका मैथिली भाषी साहित्यकार हुन् । यी साहित्यकारले मैथिलीका साथै नेपाली साहित्यमा पनि कलम चलाएका छन् । यिनले नेपाली साहित्यलाई

^{१०९} कुमार प्रधान, नेपाली साहित्यको इतिहास, अनु. गोविन्द झा, नइ दिल्ली: साहित्य अकादमी, १९९१ ई.

दुईवटा कथा सङ्ग्रह दिएका छन् । उनले मैथिली साहित्यमा एउटा मात्र कथा सङ्ग्रह इ हमरे कथा थिक दिए पनि नेपाली साहित्यमा भने यी दुईवटा कृति दिनु विमलको नेपाली भाषा र साहित्य प्रतिको सम्मान देखिन्छ । यसका साथै विमलले २०६४ सालमा मिथिलामा विभिन्न चाडपर्वहरूका अवसरमा गाइने गीतहरूलाई सङ्ग्रह गरेर “मिथिलाका संस्कृति र संस्कार गीतहरू”, नाममा प्रकाशित गरेका छन् । यसरी आफू मैथिली भाषी हुँदाहुँदै पनि त्यहाँका जनजीवनको चित्रण गर्दै कथा लेख्नु र त्यहाँका चाडपर्वमा प्रयोग गरिने गीतहरूलाई नेपालीमा राखिनुले नेपाली आम पाठकका लागि मैथिली र मिथिलाका कुरा बुझ्न सहज बनाइदिएको छ ।

धीरेन्द्र भा 'प्रेमर्षि'

वि.सं. २०२४ सालमा सिरहा जिल्लामा जन्मेका भा नेपाली र मैथिली दुवै साहित्यमा कलम चलाउने साहित्यकार हुन् । यिनी मिथिलामा खासगरी गीतकारका रूपमा चिनिन्छन् भने त्यसका अलावा कथा, लेख-निबन्ध, अनुवाद आदि विधाका माध्यमले धीरेन्द्र प्रेमर्षिले नेपाली र मैथिली दुवै भाषामा सेवा प्रदान गरेका छन् ।

यिनले मैथिली साहित्यमा भै नेपाली साहित्यमा पनि विभिन्न फूटकर रचनाका साथै एउटा गजल सङ्ग्रह पनि प्रकाशित गरेका छन् । धीरेन्द्र प्रेमर्षिका गजलहरूका वारेमा नेपाली साहित्यकार दुवसु क्षेत्रीले भनेका छन्- “प्रेमर्षिका गजलहरू कमै संख्यामा प्रकाशित भएपनि रचना कौशल तथा कलात्मकताको सम्भावना स्पष्ट देख्न सकिन्छ । प्रेमर्षिका गजलमा प्रेमका पुराना विषयवस्तुलाई नवीन ढंगले प्रस्तुत गरिएको छ । साथै सामाजिक अव्यवस्था तथा वर्तमान विसङ्गतिप्रति पनि विरोध प्रकट गरेका छन् र यसका अलावा गजलको धर्मलाई पनि निर्वाह गरेका छन् ।”

यसका साथै प्रेमर्षिले “स्वप्न कथा चलिरहल अछि” गोविन्द गिरि ‘प्रेरणा’ को कृतिलाई अनुवाद गर्नुका साथै सयपत्री र समकालीन साहित्य पत्रिकामा विभिन्न नाटक, कथा, कवितालाई नेपालीबाट मैथिली र मैथिलीबाट नेपालीमा अनुवाद गरेका छन् ।

धमेन्द्र भा 'विह्वल'

वि.सं. २०२३ सालमा जनकपुरमा जन्मेका भा राजनीतिशास्त्रमा एम्.ए. तथा वर्तमान पत्रकार महासंघका अध्यक्ष हुन् । उनी साहित्य र पत्रकारितालाई संगसंगै अगाडि बढाउने व्यक्ति हुन् । यिनको सिर्जना खासगरी मैथिलीमै छ भने फुटकर कविता तथा कथाहरू यिनले नेपालीमा पनि सिर्जना गरेका छन् । यिनले नेपाली साहित्यलाई खास गरी दिएका योगदान

भनेको मैथिलीबाट नेपालीमा विभिन्न कृतिहरूको अनुवाद हो । उनले रामभरोस कापडि 'भ्रमर' को उत्कृष्ट नाटकहरूलाई भ्रमका उत्कृष्ट नाटकहरू शीर्षकमा अनुवाद गरेका छन् । यसका साथै सयपत्री र समकालीन साहित्यमा विभिन्न मैथिली फुटकर रचनालाई पनि अनुवाद गरेका छन् ।

रोशन जनकपुरी

वि.सं. २०१६ सालमा जनकपुरमा जन्मेका रोशन जनकपुरीको वास्तविक नाम अरविन्द कुमार लाल हो । यिनी मैथिली साहित्यमा थोरै लेखेर पनि चर्चामा आउने साहित्यकार हुन् । यिनका फुटकर कथा, कविता, गजल छन् भने तिनलाई सङ्ग्रह गर्न भने सकेका छैनन् । यिनले नेपाली साहित्यमा फुटकर कथा, कविता, प्रकाशित गरेका छन् । समकालीन साहित्य र सयपत्री पत्रिकामा यिनले मैथिलीबाट नेपालीमा विभिन्न फुटकर कृतिहरूको अनुवाद पनि गरेका छन् ।

रामभरोस कापडि 'भ्रमर'

२००८ सालमा जनकपुरमा जन्मेका भ्रमर नेपालको मिथिला क्षेत्रमा जन्मेका बहुविधाका धनी एक पात्र उत्कृष्ट प्रतिभा हुन् । उनले मैथिली साहित्यका प्रायः सबै विधामा कलम चलाएका छन् । यस्ता विशिष्ट प्रतिभा 'भ्रमर' ले नेपालीमा भने केही छिटफुट रचनाका साथै 'जनकपुरधाम र यस क्षेत्रका सांस्कृतिक सम्पदाहरू' नामक किताबको प्रकाशन गरेका छन् । त्यस्तै उनले फुटकर कृति मैथिलीबाट नेपालीमा सयपत्री र समकालीन लगायत पत्रिकामा गरेका छन् ।

यी माथि उल्लेखित साहित्यकारहरू बाहेक रेवतीरेवणलालको 'मिथिलाका सांस्कृतिक परम्परा' (२०६६) कृतिलाई नेपालीमा प्रकाशित गरेका छन् । भुषण भारतीले नेपालीमा 'मेरो जीवन' कविता सङ्ग्रह प्रकाशित गरेका छन् । त्यस्तै फाटफुट रूपमा नेपालीमा भाषामा अन्य साहित्यकारहरूले पनि कलम चलाएका छन् ।

५.४ नेपाली भाषाभाषी मैथिली साहित्यकार

नेपाल विविधतायुक्त भाषिक समाजको साझा थलो भएकाले विभिन्न कारणले मातृभाषा फरक पर्दापर्दै पनि त्यस भाषामा मानिस समृद्ध बन्दछ । यसैगरी नेपाली भाषाको परिवेशमा हुर्केको कतिपय नेपाली भाषिले पनि मिथिलाको साहित्यमा कलम चलाएको

पाइन्छ । हुनत नेपालको कुरा गर्दा मल्लकालदेखि यो परम्परा चलेको हो । तर आजको परिवेशमा एकदम थोरैले मात्र मैथिली साहित्यमा कलम चलाउन सकेका छन् ।

कृष्णप्रसाद उपाध्याय

रामेछापको बोहोरेटारमा जन्मेका उपाध्यायको कर्मथलो भने नेपालको जनकपुर हो । उनी वाल्यअवस्थादेखि मृत्युहुँदासम्म नै जनकपुरका वासिन्दा थिए भने अझ पनि उनका सन्तानहरू जनकपुरका वासिन्दा छन् । आफू नेपाली भाषी हुँदाहुँदै पनि यिनले नेपालको मैथिली साहित्यमा विशेष योगदान पुऱ्याएका छन् । उनले नेपालीबाट मैथिली तथा मैथिलीबाट नेपालीमा अनुवादको कार्य पनि धेरै गरेका छन् । कवि कोकिल विधापति 'विधापतिको पदावली' लाई २०२९ सालमा नेपाली मा अनुवाद गरेका छन् भने लेखनाथ पौडेलको काव्यकृति 'सत्यकली संवाद' लाई नेपालीबाट मैथिलीमा अनुवाद गरेका छन् ।

कुवेर घिमिरे

यिनी जनकपुरमै जन्मेका र त्यहीको परिवेशमा हुर्केका साहित्यकार हुन् । यिनले मैथिलीमा 'छिलमिल्ली' कविता सङ्ग्रह (२०६२) प्रकाशित गरेका छन् । यसैगरी विभिन्न केही फुटकर कविता, गजल, मुक्तकहरू पनि लेखेका छन् ।

मनु ब्राजाकी

नेपाली साहित्यको कथाजगत्मा आफ्नो अलग्गै पहिचान बनाउन सफल मनु ब्राजाकीको स्थायी ठेगाना हो । यिनी जनकपुरमै शिक्षण पेशामा आवद्ध छन् । जनकपुरको वासिन्दा भएकाले स्वभाविक रूपमा उनले मैथिली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाएका छन् । उनले फुटकर कथा, कविताहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा लेखेका छन् । त्यसैगरी नेपालीबाट मैथिलीमा र मैथिलीबाट नेपालीमा अनुवाद पनि गरेका छन् ।

यी माथि उल्लेखित साहित्यकार वाहेक छिटफट रूपमा वैरागी काइला अवधेश पोखरेल लगायत आदिले नेपालको मैथिली साहित्यमा कलम चलाएको पाइन्छ ।

यसरी मैथिली भाषी साहित्यकारले भैं नेपाली भाषी साहित्यकारले मैथिलीलाई पृष्ठभूमि बनाएर ज्यादै कमले मात्र मैथिलीमा साहित्यको सिर्जना गरेका छन् । तीनमा खास गरी कुवेर

घिमिरे र मनु ब्राजाकी छन् भने अन्यले अनुवादका क्षेत्रमा काम गरेको देखिन्छ । तर जे होस् यी दुवै भाषा र भाषी बीचमा एकअर्काप्रतिको सम्मान उच्च छ, रहनुपर्छ र राख्नुपर्छ ।

५.५ निष्कर्ष

एक भाषाबाट अर्को भाषामा परिवर्तन गरिनु अनुवाद हो । नेपाल एक बहुल जातजाति, भाषाभाषीको समाज भएकाले यहाँ धेरै भाषा बोलिन्छन् । तिनमा नेपालीपछिको दोस्रो महत्त्वपूर्ण भाषा मैथिली हो । नेपाली र मैथिली भाषा बीच प्राचीन समयदेखि पारस्परिक सम्बन्ध छ त्यो सम्बन्ध प्रगाढ बनाउन दुवै भाषाबीचमा भएको अनुवाद परम्पराले अझ सुनमा सुगन्ध थपेको छ । नेपालीबाट मैथिलीमा वा मैथिलीबाट नेपालीमा विभिन्न विद्वान्हरूले अनुवाद गरेका छन् । यसरी अनुवाद गर्ने परम्पराको सुरुवात अनन्तविहारी लालदासले नेपालीमा म. वि. वि. शाहले रचेको 'उसैका लागि' कृति लाई मैथिलीमा अनुवाद गरे पछि भएको हो । यस अनुवाद परम्परालाई निरन्तरता दिँदै मैथिलीबाट नेपालीमा अनुवाद भएको पहिलो कृति विद्यापतिद्वारा लेखिएको कृष्णप्रसाद उपाध्यायद्वारा अनुवाद भएको 'विद्यापति पदावली' हो जसलाई २०२९ सालमा नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानले प्रकाशनमा ल्याएको थियो । यसरी नेपालीबाट मैथिलीमा र मैथिलीबाट नेपालीमा अनुवाद सुरु भएपछि यसमा इट थप्ने काम - फेरि उसैका लागि, स्वप्न कथा जारी छ, शिरिषको फूल, मोदिआइन, मुनामदन, भानुभक्तको रामायण, चाँदनी शाहका कविता जस्ता कृतिले गरे भने त्यसैगरी मैथिलीबाट निम्न कृति नेपालीमा अनुवाद भए - विद्यापति पदावली, खट्टरकाकको तरङ्ग, भ्रमरका उत्कृष्ट नाटकहरू, भो अब भो लगायत कृति अनुवाद भएका छन् । यसरी यस अनुवाद परम्पराले पाठकहरू बीच हार्दिकताको पुल स्थापित गरिदिएको छ ।

मान्छेमा अपार ज्ञान राशी छ त्यो राशी उसले एक भाषामा मात्र प्रयोग नगरी आफूले जानेको बुझेको धेरै भाषामा प्रयोग गर्दछ । नेपालको कुरा गर्ने हो भने यहाँ धेरै भाषा भएकाले नेपाली मातृभाषा वा मैथिली मातृभाषा हुँदाहुँदै पनि एकले अर्को भाषामा कलम चलाइरहेका छन् । यस क्रममा केही मैथिली भाषी साहित्यकारहरूले नेपालीमा केही नेपाली भाषी साहित्यकारले मैथिलीमा साहित्यको सिर्जना गरेका छन् । तिनमा मैथिली भाषी नेपाली साहित्यकारहरूमा रामदयाल राकेश, धीरेन्द्र प्रेमर्षि, धर्मेन्द्र विहवल, रोशन जनकपुरी, रामभरोस कापडि 'भ्रमर', राजेन्द्र विमल लगायत छन् भने नेपाली भाषी मैथिली साहित्यकारहरूमा

कृष्णप्रसाद उपाध्याय, मनु ब्राजाकी, कुवेर घिमिरे लगायत छन् । यिनीहरूले साहित्य सिर्जनाका साथै अनुवादका क्षेत्रमा उल्लेख्य काम गरेका छन् ।

परिच्छेद छ

उपसंहार

नेपालमा एक स्वतन्त्र सार्वभौमसत्ता सम्पन्न राष्ट्र हो । यहाँ बहुल भाषा धर्म, संस्कृति छन तर तिनमा एकताको भावना छ । नेपाल बहुल समाजको भलो भएकाले भाषिक विविधता पाइनु स्वभाविक कुरा हो । नेपालमा प्रचलित राष्ट्रभाषा नेपाली बाहेक धेरै राष्ट्रिय भाषा बोलिन्छन् । तिनमा राष्ट्रभाषा नेपालीपछि धेरै जनसङ्ख्याले प्रयोग गर्ने भाषा मैथिली हो । नेपालमा करिब १२ प्रतिशत जनताले यस भाषाको प्रयोग गर्दछन् । यो भाषा नेपालको पूर्वी तराई अर्थात सप्तरी, सिराहा, धनुषा, महोत्तरी र सर्लाही सुनसरी मोरङ लगायतका जिल्लामा बोलिन्छ । नेपालको पूर्वी तराई बाहेक यस भाषाको प्रयोग भारतको विहार राज्यको ठूलो क्षेत्र अर्थात करिब तीन करोड जनसङ्ख्याले प्रयोग गर्ने गरेको तथ्याङ्क छ । यसरी हेर्दा मैथिली भाषाको भाषिक क्षेत्र निक्कै ठूलो देखिन्छ ।

मिथिला क्षेत्रमा बोलिने भएकाले यस भाषालाई मैथिली, मैथिल भाषा भनिन्छ । यसको लिपि आफ्नै छ जसलाई मिथिलाक्षर भनिन्छ तर हिजोआजा अन्य भाषाको प्रभावले मैथिली भाषा पनि देवनागरी लिपिमै प्रयोग गरिन्छ । यो भाषाको इतिहास हेर्दा नेपालको अन्य भाषा भन्दा पुरानो देखिन्छ । अर्थात नेपालको राष्ट्रभाषा नेपाली भन्दा पनि मैथिली भाषा निक्कै पुरानो भएको तथ्य फेला परेको छ ।

मिथिला भाषामा रचिएको साहित्यलाई मैथिली साहित्य भनिन्छ । यो ७५० ई. तिरको मानिने सरहपाद नाम गरेका भिक्षुले लेखेको चर्चा गीतवाट मैथिली साहित्य लेखनको सुरुवात भएको केही विद्वानहरू मान्छन् भने धेरैजसो १४ औं शताब्दीका ज्योतिरीश्वर ठाकुरको वर्णरत्नाकारलाई पहिलो लिखित साहित्य मान्छन् । वर्णरत्नाकर पछि मैथिली साहित्यमा अर्का प्रकाण्ड विद्वान् अलौकिक प्रतिभा विद्यापति ठाकुर देखापरे । जो आजसम्म पनि मैथिलीहरूका ढुकढुकी बन्न सफल छन् । विद्यापति मैथिलीका महाकवि हुन् । मिथिलामा श्रद्धाका साथ सम्मान गरिन्छ । विद्यापतिको समयपछि मैथिली भाषा र साहित्यको विकास नेपालको उपत्यका काठमाडौं, भक्तपुर, ललितपुर वनेपामा द्रूत गतिमा भयो । तत्कालीन मल्ल राजाहरूको मानसम्मान प्राप्त यस भाषाले कविता, गीत र नाटकका क्षेत्रमा धेरै कृति लेखिए । ती कृतिरु धेरैजसो तत्कालीन समयका मल्लराजाहरूले नै रचेका थिए । आज पनि ती कृतिहरू नेपालको

राष्ट्रिय अभिलेखालयमा पाइन्छ । मैथिली साहित्यले उपत्यकामा करिब ५०० वर्षसम्म विकास हुने अवसर पायो । शाहकालीन समयदेखि लिएर २००७ सालसम्म नेपालको सम्पूर्ण क्षेत्रमा मैथिली साहित्यको विकास हुन सकेन । नेपालको सात सालको प्रजातन्त्रसँग मैथिली भाषा र साहित्यले पनि पुनर्जीवन पायो । यसलाई पुनर्जीवन दिने काममा पं जीवनाथ भ्वा र डा. धीरेश्वर भ्वा **धीरेन्द्र** को प्रयास महत्त्वपूर्ण छ । यिनीहरूले हराइरहेको परम्परालाई यथास्थान दिन सफल भए । फलस्वरूप आज नेपालको मैथिली साहित्यले अन्य भाषाका साहित्यभन्दा सम्पूर्ण क्षेत्रमा मौलाउने अवसर पाएको छ ।

मैथिली कविता साहित्यको आरम्भ पाल शासनकालको **चर्यागीतवाट** भएको मानिए पनि ज्योतिरीश्वर ठाकुरको **वर्णरत्नाकार** ले स्पष्ट रूपमा मैथिली कविता विधाको सुरुवात गर्‍यो । ज्योतिरीश्वर पछि विद्यापति देखिए जसले **विद्यापति पदावली** जस्ता महत्त्वपूर्ण कविता मैथिली साहित्यले पायो ।

विद्यापति पछि नेपालको मैथिली साहित्य उपत्यकामा प्रशस्त मौलाउने अवसर पायो फलस्वरूप कविता, गीत, नाटकक क्षेत्रमा धेरै कृति सिर्जना भए । मल्लकालपछि लगभग २०० वर्ष नेपालमा यस भाषाको साहित्य गुमनाम रह्यो तर नेपालमा प्रजातन्त्रको प्राप्तिसँग यस भाषाको पद्यविधा विकसित भयो । यस क्रममा मैथिली साहित्यको कविता विधालाई पुनर्जीवन दिने काम पं जीवनाथ भ्वाले एक समूह निर्माण गरी सुरुवात गरे । उनको यस प्रयासले **कल्पना** (कविता सङ्ग्रह) २०१२ सालमा प्रकाशित पनि भयो भने यसलाई अझ मलजल गर्ने काम डा. धीरेश्वर भ्वा **धीरेन्द्र**को नेपाल आगमनसँगै भयो । उनको छत्रछाँयामा नेपालको मैथिली कविताका क्षेत्रमा कलम चलाउने धेरै कवि तथा काव्यकारहरूको जन्म भयो । आज आएर नेपालको मैथिली कविताका सूक्ष्मरूपदेखि स्थलरूप सम्मका सबै स्वरूपको सिर्जना देख्न पाइन्छ । कविताका क्षेत्रमा विशेष गरी डा. धीरेन्द्र र रामभरोस कापडी **भ्रमर** उल्लेख्य छन् । नेपालको मैथिली साहित्यमा अन्य विधाका तुलनामा कविता विधा गुणात्मक र संख्यात्मक दृष्टिले निकै अगाडि छ । प्राचीनकालदेखि आज पर्यन्त नेपालको मैथिली पद्य विधा सर्वश्रेष्ठ छ ।

मैथिली गद्य साहित्यको कुरा गर्ने हो भने नाटक बाहेक अन्य विधाको सुरुवात आधुनिक कालमा आएर मात्र भएको हो । नाटकको प्रारम्भ भने १४ औँ शताब्दीको ज्योतिरीश्वर ठाकुरको **धूर्तसमागम** ले गरेको हो । यसपछि मल्लराजारुले काठमाडौँ उत्पत्यकामा असङ्ख्य नाटकहरूको रचना गरेका छन् ।

आधुनिक कालमा आएर भने विभिन्न एकाङ्की र पूर्णाङ्की नाटकहरू रचिए । तिनमा महेन्द्र मलङ्गिया र रामभरोस कापडि भ्रमर उल्लेख्य छन् । मैथिली नाटकका क्षेत्रमा यी दुई प्रतिभा महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् ।

मैथिली आख्यान साहित्यको विकास, आधुनिक कालमा आएर मात्र भएको देखिन्छ । यसको सुरुवात पं. सुन्दर भाा शास्त्रीको एखनु बखाडी नहि फुजलै (१९५५ ई.) कथाबाट भएको हो । अन्य साहित्यको प्रभाव ग्रहण गरी मैथिलीमा एकैचोटी स्पष्ट रूपमा कथाविधा देखापरेको पाइन्छ । यसपछि डा. धीरेन्द्रको नेपाल आगमनसँगै आख्यान साहित्यले पनि फस्टाउने अवसर पायो । डा. धीरेन्द्र ले मूल रूपमा कथा उपन्यास दुवै विधामा कलम चलाएका छन् । उनका भोरुकवा, कादो आ कोइला तथा ढुमुकी बहु कमला लगायत उपन्यास तथा कुहेस आ किरण, बभाइत घुरक आगि लगायत कथा सङ्ग्रहहरू पनि प्रकाशित भए । त्यस्तै यस क्षेत्रका अर्का उल्लेख्य प्रतिभा रामभरोस कापडी भ्रमर हुन् । उनको तोरासँगै जएबो रे कुजुवा कथासङ्ग्रह महत्त्वपूर्ण छ । यसरी नेपालको मैथिली साहित्यमा हालसम्म जम्मा सातवटा उपन्यास र दुई अठाई दर्जन कथासङ्ग्रह प्रकाशित छन् । यसरी नेपालको मैथिली साहित्यमा हालसम्म जम्मा सातवटा उपन्यास र दुई अठाइ दर्जन जति कथासङ्ग्रह प्रकाशित भएको देखिन्छ । तर जे होस अन्य विधा र साहित्यका तुलनामा निककै पछि सुरु भएर पनि आफूलाई स्थापित गर्नु मैथिली आख्यान क्षेत्रको महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हो ।

कविता नाटक, उपन्यास र कथा विधा बाहेक अन्य विधा निककै पछाडि यस भाषाको साहित्यमा देखिन्छ । निबन्ध विधाको कुरा गर्ने हो भने प्रायः जसो सांस्कृतिक निबन्ध मात्र पाइन्छन् । बज्रशिोर ठाकुरको अध्ययन औँ विवेचना एउटा मात्र निबन्ध सङ्ग्रह देखापरेको छ । अन्तर्वार्ताका क्षेत्रमा डा. रेवतीरमण लालको एउटा साक्षात्कार नामक विभिन्न विद्वान्हरूको अन्तर्वार्ता समेटिएको पुस्तक छ ।

समालोचनाका क्षेत्रमा भने मैथिलीका केही विद्वान्हरू महत्त्वपूर्ण छन् । तिनमा डा. योगेन्द्रप्रसाद यादव, डा. युगेश्वर बर्मा , डा. रामदयाल राकेश, रामभरोस कापडी भ्रमर यिनीहरूले आफ्नो छविलाई मैथिलीमा मात्र नभई राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा चिनाएका छन् । तिनमा पनि डा. योगेन्द्रप्रसाद यादव त अझ क्षेत्रीय, राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका उत्कृष्ट समालोचक हुन् ।

नेपालमा धेरै भाषा छन् तिनमा केही भाषाका साहित्यिक कृतिहरू पनि प्रशस्त छन् । यी अनेक भाषाका कृतिलाई एक अर्काको भाषामा अनुवाद गर्ने प्रचलन पनि पहिलेदेखि भएको छ । यस क्रममा मैथिली भाषाका साहित्यिक कृतिलाई नेपालीमा तथा नेपाली भाषाका साहित्यिक कृतिलाई मैथिलीमा अनुवाद गर्ने प्रचलनको शुरुवात पनि २०२२ सालदेखि नै भएको हो । अनन्तलाल बिहारीलाल दासले २०२२ सालमा म.वि. वि. शाहको **उसैका लागि** कृतिलाई मैथिलीमा अनुवाद गरेपछि, मैथिली र नेपालीबीचको अनुवाद परम्परा सुरु भयो । त्यसपछि २०२२ सालमा मैथिली महाकावि विद्यापतिको **विद्यापति पदावली**लाई नेपाली भाषामा कृष्णप्रसाद उपाध्यायले अनुवाद गरे यसरी सुरु भएको अनुवाद परम्परामा नेपाली र मैथिली दुवै भाषामा धेरै कृतिहरू एक भाषाबाट अर्को भाषामा अनुवाद भए । नेपालीबाट मैथिलीमा अनुवाद हुने कृतिहरूमा **फेरि उसैका लागि**, **चाँदनी शाहका कविता**, **स्वप्न कथा जारी छ**, **मुनामदन**, **मोदिआइन्**, **शिरिषको फूल**, **नेपाली साहित्यको इतिहास** लगायत कृतिहरू छन् भने मैथिलीबाट नेपालीमा अनुवाद भएका कृतिहरूमा **विद्यापति पदावली**, **खड्करकाकाको तरङ्ग**, **भ्रमरका उत्कृष्ट नाटकहरू**, **भो अब भो** लगायत कृतिहरू छन् । यो अनुवादले मैथिली र नेपाली भाषाका पाठकबीचमा सेतुको काम गरेको छ, एक अर्काका साहित्यप्रति रुचि राख्ने पाठकहरूले आस्वादन गर्न पाएका छन् । यो कार्य मानवहितका लागि अति महत्त्वपूर्ण कार्य हो ।

६.१ भावी अनुसन्धानका पक्षहरू

- क) नेपालको मैथिली साहित्यको सर्वेक्षण
- ख) काठमाडौँ उपत्यकाको मैथिली साहित्यको सर्वेक्षण
- ग) मैथिली र नेपाली साहित्य

सन्दर्भग्रन्थ सूची

- अकेला, गंगाप्रसाद, मिथिलाञ्चलक किछु लोककथा, (काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र., २०५५) ।
- आचार्य, भानुभक्त, भानुभक्तिय रामायण, अनुवादक बदरीनारायण वर्मा, (काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र., २०६४) ।
- कमाचार्य, माधवलाल, सम्पादन अनुवाद ग्रन्थसूची, (काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०५५) ।
- कोइराला, शम्भुप्रसाद, लोकसाहित्य: सिद्धान्त र विश्लेषण, (विराटनगर: धरणीधर प्रकाशन, २०५६) ।
- कापडी, रामभरोस, भ्रमरका उत्कृष्ट नाटकहरु, अनुवाद धमेन्द्र विहवल, (जनकपुर: जनकपुर ललितकला प्रतिष्ठान, २०६४) ।
- कापडी, रामभरोस र प्रेमषि, धीरेन्द्र, मैथिली पद्यसङ्ग्रह, (काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र., २०५६) ।
- गिरी, गोविन्द, स्वप्न कथा चलिरहल अछि, अनुवादक धीरेन्द्र प्रेमर्षि, (जनकपुर: मैथिली विकास मञ्च, २०५१) ।
- भा, दुर्गानाथ, मैथिली साहित्यको इतिहास, (दरभङ्गा: भारती पुस्तक प्रकाशन, १९९१ ई.) ।
- भा, बालगोविन्द, मैथिली साहित्यको इतिहास, (दरभङ्गा: मिथिलाञ्चल प्रकाशन, १९८९ ई.) ।
- भा, दिनेशकुमार, मैथिली साहित्यको आलोचनात्मक इतिहास, (दरभङ्गा: भारती पुस्तक प्रकाशन, १९८९ ई.) ।
- भा, अतुलेश्वर, समकालीन नेपाली मैथिली साहित्य, (त्रि.वि.: अप्रकाशित शोध, २०५५) ।
- भा, धीरेश्वर, सम्पादन मैथिली गद्यसङ्ग्रह, (काठमाडौं : ने.रा. प्र.प्र., २०५५) ।
- भा, धीरेश्वर, भोरुकवा, (जनकपुर: साधना प्रकाशन, १९६५ ई.) ।
- भा रमाकान्त, व्याथा, (जनकपुर: महलक्ष्मी भा, , १९७१ ई.) ।

भा, हरिमोहन, खट्टरकाकाको तरङ्ग, अनुवाद, बज्रकिशोर र अन्य, (काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र., २०४७)

भा, धीरेश्वर, नेपालक प्रतिनिधि मैथिली गल्फ, (जनकपुर, जानकी पुस्तक भण्डार, १९८१ ई.) ।

भा, धीरेश्वर, सम्पादन मैथिली गद्य सङ्ग्रह, (काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र., २०४६) ।

ठाकुर, बुद्धिराम, मैथिली एकाङ्की विश्लेषणात्मक अध्ययन, (त्रि.वि.: अप्रकाशित शोधपत्र, २०५७) ।

पारिजात, शिरिषको फूल, अनुवादक विद्यापति कलाकेन्द्र, (जनकपुर: विद्यापति कलाकेन्द्र, २०५६) ।

प्रधान, कुमार, नेपाली साहित्यको इतिहास, अनुवादक गोविन्द भा, (नई दिल्ली: साहित्य अकाडेमी, १९९१ ई.)

महतो, श्यामाकुमारी, डा. धीरेन्द्रको जीवनी व्यक्तित्व, कृतित्व, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि.वि. पि.एच्.डी., २०६२ ।

विद्यापति, विद्यापति पदावली, अनु. कृष्णप्रसाद उपाध्याय, (काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र., २०२९)

लाल, रेवतीरमण , मैथिली गल्फमें सामाजिक समाचारक अध्ययन, (त्रि.वि.: अप्रकाशित शोधपत्र, २०४२) ।

शाह, म.वि.वि., ओकर लेल, अनुवाद, अनन्तविहारी लाल, (२०२२) ।

शाह, चन्देश्वर, मल्लकालीन नाटक, (काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र., २०५५) ।

शाह, म.वि.वि., फेर ओकरहि लेल, अनुवादक यदुवंश चन्द्रलाल, (जनकपुर: वैदेही प्रकाशन, २०२५) ।

शाह, चाँदनी, चाँदनी शाहक कविताए, अनुवाद लोकेश्वर व्यथित, (२०४२) ।

Grierson, George –An Introduction to Maithili Language of North Bihar Part
(Bayal Asiatic Society, 1881 A.D.)

पत्रपत्रिका

आँजुर (मासिक), सम्पादक कापडि, 'भ्रमर' रामभरोस, (वर्ष २, अङ्क १, २, ३, २०४७),
जनकपुर

कापडि, 'भ्रमर' रामभरोस, "नेपाली मैथिली साहित्यिक पत्रपत्रिकाको पहिलो प्रयास:
नवजागरण", सयपत्री, (वर्ष १, अङ्क १, २०५४)

कापडि, भ्रमर रामभरोस, "मैथिली साहित्यको संक्षिप्त विवेचना", समकालीन साहित्य, (वर्ष १,
अङ्क ४, २०४८) पृ. १०७-११८ ।

कापडि 'भ्रमर' रामभरोस, "नेपाली कथामा माटोपानीको गन्ध", (दरभङ्गा: वैदेही कथा
विशेषाङ्क, १९८९ ई.) पृ. १३५ ।

प्रेमर्षि, धीरेन्द्र "मैथिली साहित्यको विविध आयाम र विकास प्रक्रिया", सयपत्री (वर्ष १, अङ्क
१, २०५२) पृ. १३३ - १४५ ।

प्रेमर्षि, धीरेन्द्र, "मैथिली साहित्यको कथा यात्रा", समकालीन साहित्य, (वर्ष अङ्क २९, २०५४)

विमल, डा. राजेन्द्र, "नेपालीय मैथिली कथा साहित्य", मैथिली गद्यसङ्ग्रह, सम्पादक धीरेश्वर
भा, धीरेन्द्र, (काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र., २०५६)

वर्मा, युगेश्वरप्रसाद, "आधुनिक मैथिली लेखन", समकालीन साहित्य, (वर्ष १, अङ्क २, २०४८,
वैशाख-असार) पृ. १०८-१३७

यादव, योगेन्द्रप्रसाद "मैथिली भाषा: पृष्ठभूमि र विशेषता" सयपत्री, (वर्ष १, अङ्क १ मैथिली
विशेषाङ्क, २०५५) पृ. १-११ ।

यादव, रामअवतार, "मैथिली भाषाको उद्भव र विकास", सयपत्री, (वर्ष १, अङ्क मैथिली
विशेषाङ्क, २०५५) पृ. १०५-१२५ ।

Yadav, YP – "Linguistic Diversity in Nepal: Contest and Issues", Nepal mete
Symposim, KTM 2007, p. 5-15

विविध

अकेला, गंगाप्रसाद, "मिथिलाञ्चलका लोकजीवन र संस्कार गीत" कार्यपत्र, (काठमाडौं:
ने.रा.प्र.प्र., २०६२)

अकेला, गंगाप्रसाद, "मैथिली भाषाको वर्तमान साहित्यिक अवस्था र समस्या", कार्यपत्र,
(काठमाडौं: नेराप्रप्र, २०६४)